

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΜΣ ΓΕΝΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Διπλωματική εργασία
(επανάδοση μετά την υποστήριξη της)

*Η δυναμική της συγκρούσεως
ελευθερίας της τέχνης και θρησκευτικής ελευθερίας
υπό το πρίσμα της Ε.Σ.Δ.Α*

Του Ελευθερίου Ζ. Κονέ

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Κωνσταντίνα Σακκά

ΑΘΗΝΑ 2008

Πράγματι, η σχέση θρησκείας και τέχνης είναι τόσο ιδιαίτερη που δεν θα ήταν υπερβολή αν υποστηρίζαμε ότι χωρίς την τέχνη (ύμνους, εικόνες, αγάλματα, μουσική, αρχιτεκτονική) δεν θα αναγνωρίζαμε τη θρησκεία όπως είναι σήμερα και χωρίς την έμπνευση της θρησκείας είναι αμφίβολο αν η τέχνη θα είχε την εξέλιξη και την επίδραση που έχει στην εποχή μας..... Ωστόσο η σχέση αυτή περιείχε πάντοτε μια μεγάλη αντινομία: η ανάγκη της τέχνης για τη δημιουργία του δικού της κόσμου ερχόταν σε σύγκρουση με την απόλυτη αλήθεια της θρησκείας για τον ένα και μοναδικό κόσμο.

Θρησκεία κατά Τέχνης

(Σταύρος Τσακυράκης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005, σελ. 214)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελίδα

<u>Αντί προλόγου</u>	5
<u>Εισαγωγή</u>	6
 <u>Α΄ ΜΕΡΟΣ: Από την οριοθέτηση των δύο ατομικών ελευθεριών....</u>	
I. Η ελευθερία των πεποιθήσεων μέσα από το άρθρο 9 της Ε.Σ.Δ.Α	9
1. Μία ιστορική αναδρομή	9
2. Η εσωτερική διάσταση του άρθρου	11
3. Η εξωτερική διάσταση του άρθρου	13
4. Τρόποι εκδήλωσης των πεποιθήσεων	13
5. Μορφές εκδήλωσης των πεποιθήσεων	14
Α. Η λατρεία	16
Β. Η διδασκαλία	17
Γ. Θρησκευτικές τελετουργίες και καθήκοντα	19
 II. Η ελευθερία της τέχνης μέσα από το άρθρο 10 της Ε.Σ.Δ.Α	 20
1. Η ελευθερία της έκφρασης (περιεχόμενο και φορείς της)	20
2. Η έννοια της ελευθερίας της τέχνης	22
3. Η υπόθεση Muller	23
Α. Το ιστορικό και η νομολογιακή πορεία της	23
Β. Ερμηνευτική προσέγγιση της υπόθεσης	25
4. Η τέχνη του 21 ^{ου} αιώνα (η ψηφιακή τέχνη)	26
 III. Οι θεμιτοί περιορισμοί τους (αρ. 9 παρ. 2 και αρ. 10 παρ.2)	 27
1. Περιορισμοί σε όλα τα δικαιώματα της Ε.Σ.Δ.Α;	27
2. Το περιθώριο εκτίμησης των εθνικών αρχών	29
3. Σύμφωνοι με την Ε.Σ.Δ.Α περιορισμοί	31
Α. Νομοθετική πρόβλεψη	31
Β. Θεμιτός σκοπός	31
Γ. Αναγκαίος σκοπός (ή αρχή της αναλογικότητας)	32
Δ. Η δημοκρατική κοινωνία	33
4. Άρθρο 9 παρ. 2: η ιδιαιτερότητα της θρησκευτικής ελευθερίας	34
5. Άρθρο 10 παρ. 2: το πλέγμα «καθηκόντων και ευθυνών»-προστασίας της ηθικής	37

Β' ΜΕΡΟΣ: ...στη δυναμική της συγκρούσεώς τους.

I. Δύο υποθέσεις-σταθμοί στη νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α.	41
1. Η «σύννοδος του έρωτα» στο Innsbruck της Αυστρίας...	41
Α. ...ενώπιον των εθνικών αρχών.	42
Β. ...ενώπιον των οργάνων της Ε.Σ.Δ.Α.	44
2. Μία ολιγόλεπτη βρετανική σκηνοθεσία...	47
3. ...αφορμή για επανάληψη της νομολογίας του Ε.Δ.Δ.Α	49
 II. Το αδίκημα της βλασφημίας ως πεδίο της συγκρούσεως	52
1. Στην βρετανική έννομη τάξη	52
2. Στην ιρλανδική έννομη τάξη	55
3. Στην ελληνική έννομη τάξη	58
 III. Κριτική στην νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α (ή ο νομικός αντίλογος)	61
1. Εκ των έσω...(η άποψη των μειοψηφιών των αποφάσεων)	61
2. Έξωθεν...(ο αντίλογος και η οπτική της θεωρίας)	64
3. Ήταν ορθή η «εκτίμηση» του περιθωρίου εκτίμησης; (μια διαφορετική προσέγγιση)	68
 <u>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	73

Αντί Προλόγου

Δώδεκα σκίτσα με θέμα τους τον προφήτη του Ισλάμ, Μωάμεθ, που δημοσιεύθηκαν στη δανική εφημερίδα *Jyllands Posten* το Σεπτέμβριο του 2006 επρόκειτο να προκαλέσουν έντονες συζητήσεις και βίαιες αντιδράσεις. Η δημοσίευση αυτών των σκίτσων προκάλεσε σάλο και αποτέλεσε πρόκληση για τον μουσουλμανικό κόσμο. Ένα εκ των σκίτσων απεικόνιζε τον Μωάμεθ να έχει για τουρμπάνι μία βόμβα. Ως γνωστόν διάταξη του Κορανίου απαγορεύει την απεικόνιση του προφήτη Μωάμεθ ως ειδωλολατρική. Η δημοσίευση είχε ως στόχο να δοκιμάσει τα όρια της ελευθερίας της έκφρασης, αλλά παράλληλα και τις «αντοχές» της μουσουλμανικής μειονότητας της Δανίας, η οποία «πρέπει να είναι έτοιμη να δεχτεί το σαρκασμό και τη γελοιοποίηση μέσα σε μια εκκοσμικευμένη κοινωνία», ανέφερε το κύριο άρθρο της. Έτσι οι κεντρικοί άξονες της συζήτησης που κυριάρχησε στους κόλπους της δανικής κοινωνίας ήταν τόσο το εάν η δημοσίευση των σκίτσων καλυπτόταν από τις διατάξεις του Δανικού Συντάγματος, όσο και το αν ήταν σωστή η μέθοδος της γελοιοποίησης για να επιτευχθεί η διαπαιδαγώγηση και ενσωμάτωση μιας πολιτισμικά διαφορετικής πληθυσμιακής ομάδας.

Οι αντιδράσεις κατά της Δανίας πάντως ήταν αλληπάλληλες και απρόσμενα σκληρές. Οι θρησκευτικοί ηγέτες πολλών κοινοτήτων σε μουσουλμανικά κράτη κάλεσαν τους πιστούς τους σε μποϋκοτάζ των δανικών προϊόντων. Η ένταση κορυφώθηκε όταν τα επίμαχα σκίτσα αναδημοσιεύθηκαν από τον νορβηγικό τύπο και τη γαλλική εφημερίδα *France Soir*. Τουλάχιστον 5 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους σε βίαιες διαδηλώσεις διαμαρτυρίες στο Αφγανιστάν και ένας διαδηλωτής σκοτώθηκε στη Βηρυτό, πηδώντας απ' τον 3^ο όροφο της δανικής πρεσβείας που είχε καταληφθεί. Η δανική πρεσβεία στο Ιράν πυρπολήθηκε, στην Τεχεράνη δέχθηκε επίθεση με μολότοφ, στην Τζακάρτα με πέτρες. Ιράν και Ιράκ διέκοψαν τις εμπορικές τους σχέσεις με τη Δανία, ενώ και η πλειοψηφία των βουλευτών της Ιορδανίας ζήτησε την ακύρωση όλων των συμφωνιών με Δανία, Νορβηγία και τις χώρες που δημοσίευσαν τα σκίτσα. Μετά τα σοβαρά αυτά επεισόδια, ο διάλογος μετατοπίστηκε σε άλλη βάση. Η χρήση άκριτης βίας μπορεί να επιλύει προβλήματα που ανακύπτουν σε μια ανοικτή δημοκρατική κοινωνία; Σίγουρα όχι. Πως αντιμετωπίζονται όμως παρόμοιες συγκρούσεις τέχνης-θρησκευτικών πεποιθήσεων στο πλαίσιο της Ε.Σ.Δ.Α;

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ελευθερία των θρησκευτικών πεποιθήσεων και η ελευθερία της τέχνης, δύο ρητώς κατοχυρωμένα στο Ελληνικό Σύνταγμα του 1975/1986/2001 ατομικά δικαιώματα¹, διαθέτουν εκτός από της οπτική του εθνικού δικαίου κι εκείνη του διεθνούς: κατοχυρώνονται στα άρθρα 18 και 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα αφενός² και τα αντίστοιχα 9 και 10 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής Ε.Σ.Δ.Α) αφετέρου³. Αμφότερες δε οι ως άνω διεθνείς συμβάσεις δεσμεύουν τη χώρα μας. Τα δύο

¹ Άρθρο 13 και άρθρο 16 αντιστοίχως.

² Επικυρώθηκε από τη βουλή των Ελλήνων με τον ν. 2462/1997, ΦΕΚ Α΄ 25. Το κείμενο των διατάξεων έχει ως εξής:

Άρθρο 18: 1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Αυτό το δικαίωμα περιλαμβάνει την ελευθερία να έχει ή να υιοθετεί κανείς τη θρησκεία ή την πεποίθηση της επιλογής του καθώς και την ελευθερία να εκδηλώνει τη θρησκεία ή την πεποίθησή του ατομικά ή από κοινού με άλλους μέσω της λατρείας, πράξεων ιεροτελεστίας, πρακτικής και διδασκαλίας.

2. Κανείς δεν υπόκειται σε καταναγκασμό που θα μπορούσε να παρεμποδίσει την ελευθερία του να έχει ή να υιοθετήσει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις της επιλογής του.

3. Η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν μπορεί να υπόκειται παρά μόνο σε όσους περιορισμούς ορίζει ο νόμος και είναι απαραίτητοι για την προστασία της δημόσιας ασφάλειας, τάξης και υγείας ή της ηθικής ή των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

4. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο αναλαμβάνουν την υποχρέωση να σέβονται την ελευθερία των γονέων ή των νόμιμων κηδεμόνων να φροντίζουν για τη θρησκευτική και ηθική αγωγή των παιδιών τους σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους.

Άρθρο 19: 1. Κανείς δεν πρέπει να υπόκειται σε διακριτική μεταχείριση και να παρενοχλείται για τις απόψεις του.

2. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία της αναζήτησης, της λήψης και της μετάδοσης πληροφοριών και απόψεων κάθε είδους, ανεξαρτήτως συνόρων, προφορικά, γραπτά, σε έντυπα, σε κάθε μορφή τέχνης ή με κάθε άλλο μέσο της επιλογής του.

3. Η άσκηση των δικαιωμάτων που προβλέπονται στην παρ. 2 του άρθρου αυτού, συνεπάγεται ειδικά καθήκοντα και ευθύνες. Μπορεί επομένως να υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς, οι οποίοι όμως πρέπει να προβλέπονται με σαφήνεια από το νόμο και να είναι απαραίτητοι: α. για το σεβασμό των δικαιωμάτων ή της υπόληψης των άλλων

β. για την προστασία της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της δημόσιας υγείας ή των χρηστών ηθών.

³ Επικυρώθηκε από τη Βουλή των Ελλήνων με τον ν.δ. 53/1974, ΦΕΚ Α΄ 256. Το κείμενο των διατάξεων παρατίθεται παρακάτω.

ανωτέρω άρθρα της Ε.Σ.Δ.Α αποτελούν το πεδίο όπου θα αναπτυχθεί η συγκεκριμένη εργασία και το πλαίσιο εντός του οποίου θα γίνει η συγγραφή της με στόχο ν' αναδείξει αφενός το εννοιολογικό περιεχόμενο, αφετέρου τις πτυχές της συγκρούσεως αυτών των δύο δικαιωμάτων.

Το άρθρο 9 της Ε.Σ.Δ.Α κατοχυρώνει την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, παρουσιάζει μία ευρύτητα εν συγκρίσει προς την αντίστοιχη διάταξη του Ελληνικού Συντάγματος και αποτελεί τη θεμελιώδη εγγύηση των πιστών, των αθέων και των αγνωστικιστών για τις αντιλήψεις τους σχετικά με τη ζωή. Στο αμέσως επόμενο άρθρο 10 προστατεύεται η ελευθερία της έκφρασης, περιλαμβάνοντας την ελευθερία της γνώμης, της αναζητήσεως-λήψεως πληροφοριών και ιδεών και της μεταδόσεώς τους⁴. Η δε καλλιτεχνική έκφραση προστατεύεται στο πλαίσιο του άρθρου αυτού ως αισθητική επικοινωνία και πληροφορία σχετικά με ιδέες πολιτιστικές, πολιτικές και κοινωνικές κάθε είδους⁵.

Η σύγκρουση (ατομικών) δικαιωμάτων είναι γνωστή από το Συνταγματικό Δίκαιο⁶ και περιγράφεται ως εκείνη η νομική κατάσταση κατά την οποία η άσκηση μίας ατομικής ελευθερίας από το φορέα της οδηγεί σε περιορισμό μίας άλλης εξίσου κατοχυρωμένης ελευθερίας. Πως αντιμετωπίζει τέτοιες συγκρουσιακές καταστάσεις το βασικό όργανο ελέγχου της εφαρμογής της Ε.Σ.Δ.Α, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής Ε.Δ.Δ.Α)⁷ και πως αυτές οι περιπτώσεις εμφανίζονται μέσα από νομολογιακά παραδείγματα; Οι απαντήσεις στα ως άνω ερωτήματα αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όταν αναλογιστούμε την ιστορική

⁴ ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, Εμμανουήλ, *Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1995, σελ. 183.

⁵ ΜΑΤΘΙΑΣ Στέφανος, ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ Γιάννης, ΣΤΑΥΡΙΤΗ Λουκία, ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ Καλλιόπη, *Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ευρώπη-Με βάση τη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα 2006, σελ. 149.

⁶ ΤΣΑΤΣΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ'- Θεμελιώδη Δικαιώματα, Γενικό Μέρος*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή 1988, σελ. 295-300, ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ Πρόδρομος, *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα*, τ. Α, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2005, σελ. 131-132, ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Κώστας, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Τρίτη Αναθεωρημένη έκδοση*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2006, σελ. 102-105.

⁷ Ο κεντρικός του ρόλος διαφαίνεται στον Τίτλο II (άρθρα 19-51) της Συμβάσεως, ο οποίος τροποποιήθηκε με το άρθρο 1 του 11^{ου} Πρωτοκόλλου της Ε.Σ.Δ.Α (ν. 2400/1996) το οποίο κατήργησε τόσο την Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου όσο και τον δικαιοδοτικό ρόλο της Επιτροπής των Υπουργών καθιστώντας κυρίαρχη τη θέση του Δικαστηρίου.

σπουδαιότητα των δύο ελευθεριών⁸ καθώς και την επικαιρότητα που απέκτησε η σύγκρουση τέχνης και θρησκείας σε ευρωπαϊκό επίπεδο με τη δημοσίευση των δανικών σκίτσων των σχετικών με τον Μωάμεθ⁹ και την αντίδραση που αυτή προκάλεσε στους κόλπους της μουσουλμανικής θρησκείας.

Η ανάπτυξη του θέματος και η δομή της εργασίας βασίζεται σε δύο κεντρικούς άξονες: την προσέγγιση και ανάλυση του περιεχομένου των διατάξεων της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως που κατοχυρώνουν τις δύο ελευθερίες (Α΄ ΜΕΡΟΣ). Σ' αυτό το μέρος θα οριοθετηθούν τόσο η ελευθερία των πεποιθήσεων όσο κι αυτή της τέχνης ενώ θα δοθεί έμφαση στους περιορισμούς τους όπως αυτοί προβλέπονται από τη Σύμβαση. Η δυναμική της συγκρούσεώς τους, όπως αυτή εκδηλώθηκε σε Κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης αποτελεί την κεντρική έννοια του Β΄ ΜΕΡΟΥΣ, μέσα από το οποίο θα διαφανούν οι λύσεις στις οποίες κατέληξε το Ε.Δ.Δ.Α όταν κλήθηκε να άρει τη σύγκρουση αυτή.

Εν τέλει η διάρθρωση που θ' ακολουθηθεί επιδιώκει και στοχεύει, με τη βοήθεια της θεωρίας και της νομολογίας, να εμφανίσει τα κύρια σημεία του νομικού προβληματισμού ως προς το επίκαιρο ζήτημα της σχέσεως θρησκείας και τέχνης στον μετανεωτερικό ευρωπαϊκό χώρο.

⁸ Κατά τον ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ο.π. σελ. 439, η θρησκευτική ελευθερία συνιστά τη ρίζα των ατομικών ελευθεριών.

⁹ Για το ιστορικό αυτής της κρίσης και την αναταραχή που προκλήθηκε βλ. ενδεικτικά από ελληνική δημοσιογραφία: <http://www.forthnet.gr/templates/newsPosting.aspx?p=149345>, <http://www.ant1online.gr/World/Europe/2006/20062/a02ec689-d142-4434-8dc6-a08f817b27cc.aspx>, http://www.enet.gr/online/online_text?c=111&id=83905472,94854944,100192576,19738240,25539584 και από διεθνή, http://en.wikipedia.org/wiki/Jyllands-Posten_Muhammad_cartoons_controversy, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/02/17/AR2006021702499.html>, <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,534859,00.html>

Α΄ ΜΕΡΟΣ: Από την οριοθέτηση των δύο ατομικών ελευθεριών....**Ι. Η ελευθερία των πεποιθήσεων μέσα από το άρθρο 9 της Ε.Σ.Δ.Α**

1. Μία ιστορική αναδρομή

Ιστορικά η θρησκευτική ελευθερία πρωτοεμφανίζεται σε ένα πρώιμο στάδιο της και αναγνωρίζεται υπό την μορφή της ανεξιθρησκίας, με την υπογραφή του Διατάγματος των Μεδιολάνων το 323 μ.Χ. από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο και το Λικίνιο, το οποίο υπήρξε πρωτοποριακό και μοναδικό για την εποχή του¹⁰. Ως συνταγματικώς κατοχυρωμένο δικαίωμα διακηρύσσεται για πρώτη φορά στην πολιτεία της Virginia των Η.Π.Α. το 1776 στο νομικό κείμενο του Bill of Rights, για ν' ακολουθήσει η Γαλλική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789¹¹. Η σπουδαιότητα μίας τέτοιας νομικής κατοχύρωσης είναι μεγάλη, αφού επεδίωκε να εξασφαλίσει την ειρηνική συμβίωση μεταξύ των ανθρώπων που πρέσβευαν διαφορετικές θρησκείες σε εποχή που οι θρησκευτικές διαμάχες ήταν έντονες και σφοδρές. Ειδικά μάλιστα στην Ευρώπη η εξασφάλιση της ειρήνης συνδέθηκε στενότερα με την επίτευξη ομαλής συμβίωσης Χριστιανών, αλλοδόξων και αλλοθρήσκων, αφού μία ιστορική αναδρομή αρκεί για να καταδείξει την ένταση των θρησκευτικών διώξεων και πολέμων¹².

Η ιδέα αυτή φαίνεται ότι κυριάρχησε και στις προθέσεις των συντακτών της Ε.Σ.Δ.Α. Σε μία περίοδο, που η αθεϊστική πολιτική του σοβιετικού καθεστώτος προέβαινε σε σοβαρότατες καταπιέσεις και διώξεις των χριστιανών, τα κράτη της

¹⁰ Για περισσότερα στοιχεία, ΦΕΙΔΑ Βλασίου, «Η ελευθερία συνείδησης και η ανεξιθρησκία στο Βυζάντιο», στο: ΜΠΕΗΣ Κώστας (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία, Θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη*, εκδ. EUNOMIA Verlag, Αθήνα, 1997, σελ. 383-397, EVANS Malcolm, *Religious Liberty and International Law in Europe*, Cambridge University Press, 1997, p. 16-19.

¹¹ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Ιωάννης, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σελ. 45. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ ο.π., σελ. 439-440.

¹² ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ Γιάννης, *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σελ. 32. Στο EVANS Carolyn, *Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, 2001, p. 24-28, ο αναγνώστης βρίσκει μία απάντηση για το πως αντιμετωπίζουν οι σπουδαιότερες θρησκείες το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας ως δικαιώματος του ανθρώπου.

δυτικής χριστιανικής Ευρώπης συμπεριέλαβαν στο κείμενο της Συμβάσεως την ελευθερία της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας¹³.

Η πρώτη παράγραφος του άρθρου 9 υιοθετήθηκε ομοφώνως από την Διάσκεψη των Αξιωματούχων των Συμβαλλομένων Κρατών-μερών, τη στιγμή που η δεύτερη παράγραφος η προσδιορίζουσα τους περιορισμούς του δικαιώματος, προκάλεσε τις αντιδράσεις δύο εξ αυτών, της Σουηδίας και της Τουρκίας¹⁴.

Οι δύο χώρες αντιδρούσαν διότι δεν επιθυμούσαν την ανατροπή των εσωτερικών τους νόμων που ρύθμιζαν τα ζητήματα θρησκείας. Ενδεικτική είναι η κοινή τροπολογία που πρότειναν: «Οι προηγούμενες διατάξεις δεν αναιρούν τους ήδη ισχύοντες εθνικούς κανόνες όσον αφορά τους θρησκευτικούς οργανισμούς και τα ιδρύματα ή την συμμετοχή σε συγκεκριμένες ομολογίες». Ειδικότερα δε, η σουηδική αντίδραση οφειλόταν στο ισχύον νομοθετικό καθεστώς της Λουθηρανικής Εκκλησίας, η οποία αναγνωριζόταν και προστατευόταν ως επίσημη Εκκλησία της Σουηδίας¹⁵. Η τουρκική αντίδραση προερχόταν απ' το γεγονός ότι κατά το παρελθόν στην Τουρκία είχαν ψηφισθεί νομοθετικές ρυθμίσεις υπέρ των αρχών της θρησκείας του Ισλάμ. Πάντως και τα δύο Κράτη διατείνονταν ότι οι εσωτερικοί τους νόμοι δεν οδηγούσαν σε περιορισμούς στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας.

Κατόπιν διαβουλεύσεων οι δυσκολίες ξεπεράσθηκαν και στις 4 Νοεμβρίου 1950 διαμορφώθηκε στη Ρώμη το τελικό κείμενο του άρθρου, που έχει ως εξής:

Άρθρο 9: 1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων

¹³ Σε αντίθεση με το ελληνικό Σύνταγμα που κατοχυρώνει την ειδικότερη ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, η Ε.Σ.Δ.Α και τα περισσότερα σύγχρονα ευρωπαϊκά συντάγματα εγγυώνται ρητά την ελευθερία της συνείδησης. Για περισσότερα βλ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ο.π. σελ. 442-443 και ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ Χαράλαμπος, *Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1992, σελ. 22-26, οι οποίοι σημειώνουν πάντως ότι η ελευθερία της συνείδησης δεν μένει ακατοχύρωτη στο Ελληνικό Σύνταγμα αφού αποτελεί συστατικό στοιχείο της αξίας του ανθρώπου (2 παρ. 1) και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του (5 παρ. 1).

¹⁴ Evans Carolyn, ο.π., σελ. 42-44, ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ο.π., σελ. 36-43, οι οποίοι προβαίνουν σε αναλυτική παρουσίαση των διαπραγματεύσεων και των διαφωνιών σχετικά με τους περιορισμούς του δικαιώματος.

¹⁵ ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ Πηνελόπη, «Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο», *Το Σύνταγμα* (4-5/2000), σελ. 647-673, όπου αναφέρεται ότι η κατάργηση της Ευαγγελικής Λουθηρανικής Εκκλησίας ως επίσημης εκκλησίας της Σουηδίας επήλθε με νόμο που ισχύει από την 1.1.2000.

μεμονωμένως ή συλλογικώς, δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.

2. Η εσωτερική διάσταση του άρθρου

Τα προστατευόμενα έννομα αγαθά της διατάξεως της πρώτης παραγράφου συνοψίζονται στις έννοιες σκέψη- συνείδηση- θρησκεία- πεποιθήσεις, οι οποίες αποτελούν την εσωτερική διάσταση (*forum internum*)¹⁶ της ελευθερίας των πεποιθήσεων και έχουν εύστοχα χαρακτηριστεί ως οι βαθύτερες πνευματικές ελευθερίες του ανθρώπου¹⁷. Αυτή η εσωτερική διάσταση είναι απόλυτα ελεύθερη υπό την έννοια ότι οι έννοιες που την απαρτίζουν δεν επιδέχονται περιορισμούς. Η επέμβαση εξάλλου σε αυτές τις εσώτατες ελευθερίες του ανθρωπίνου πνεύματος αποτελεί γνώρισμα ολέθριων ολοκληρωτικών καθεστώτων¹⁸.

Το κείμενο περιλαμβάνοντας εκτός της «θρησκείας» και τους όρους «σκέψη και συνείδηση» διευρύνει το προστατευτικό πεδίο του δικαιώματος, αφού εντάσσει στους φορείς του και τους μη πιστούς¹⁹. Η ίδια τάση ευρύτερης προστασίας παρατηρείται και στο δεύτερο δίπολο εννοιών: «θρησκεία- πεποιθήσεις», διότι το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου «πεποιθήσεις» είναι ευρύτερο του όρου «θρησκεία». Ως αποτέλεσμα οι φιλοσοφικές πεποιθήσεις του ατόμου τυγχάνουν της ίδιας προστασίας με τις θρησκευτικές²⁰.

¹⁶ VAN DIJK Pieter, VAN HOOFF Fried, VAN RIJN Arjen, ZWAAK Leo (EDITORS), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, Fourth edition*, Intersentia, Antwerpen-Oxford, 2006, p. 752-753, ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ο.π., σελ.51, ACHOUR Yadh Ben, *La Cour europeene des droits de l' Homme et la liberte de religion*, editions A. PEDONE, 2005, p. 26-27.

¹⁷ ΣΑΡΜΑΣ Ιωάννης, *Κράτος και Δικαιοσύνη, Ελευθερία με υπεροχή του Δικαίου: η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2003, σελ. 149.

¹⁸ ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ο.π. σελ. 179, ο οποίος επικαλείται την άποψη του καθηγητή Φαίδωνος Βεγλερή.

¹⁹ VAN DIJK Pieter, ο.π., p. 758, OLDRICH Andrysek, *The position of non-believers in National International Law with special referasnce to the European Convention on Human Rights*, Rijswijk, 1st September 1989, p. 72-76 (διδασκτορική διατριβή διαθέσιμη στη Βιβλιοθήκη Ιδρύματος Μαραγκοπούλου).

²⁰ Μάλιστα στο άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου γίνεται σαφής διάκριση των θρησκευτικών από τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις. Η διάταξη έχει ως εξής:

Άρθρο 2. Δικαίωμα στην εκπαίδευση. Ουδείς στερείται του δικαιώματος όπως εκπαιδευθεί. Παν κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως

Γενικά με τον όρο πεποιθήσεις νοούνται οι αντιλήψεις για την ανθρώπινη ζωή μέσα στην κοινωνία, οι οποίες συγκεντρώνουν σ' επαρκή βαθμό πειστικότητα, σοβαρότητα, συνοχή και σημασία²¹ και δεν αντίκεινται στο περιεχόμενο της δημοκρατικής κοινωνίας²². Ειδικότερα, σχετικά με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, εκείνες που συγκεντρώνουν τα ανωτέρω γνωρίσματα σύμφωνα με την νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α είναι όλες οι διαδεδομένες θρησκείες αφού πληρούν το ως άνω κριτήριο: ο Χριστιανισμός, ο Ισλαμισμός, ο Ιουδαϊσμός, ο Βουδισμός, ο Ινδουισμός, η θρησκεία των Σιχ και των Μαρτύρων του Ιεχωβά²³. Οι φιλοσοφικές πεποιθήσεις που προστατεύονται από τη διάταξη είναι ο αγνωστικισμός, η αθεΐα, ο υλισμός, ο ειρηνισμός, οι οικολογικές πεποιθήσεις, οι πολιτικές πεποιθήσεις (π.χ. κομμουνισμός) ακόμη και η χορτοφαγία²⁴.

Από το γράμμα της πρώτης παραγράφου προκύπτει ο διαχωρισμός ελευθερίας της σκέψης και συνείδησης αφενός και θρησκείας και πεποιθήσεων αφετέρου²⁵. Πρόκειται για δύο χωριστά ζεύγη εννόμων αγαθών με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Κύριο χαρακτηριστικό της πρώτης είναι η ατομική της διάσταση αφού μπορούν να την επικαλούνται μόνον άτομα, σε αντίθεση με την δεύτερη που μπορούν εκτός από άτομα και ομάδες ατόμων²⁶. Επιπλέον, ενώ η εξωτερίκευση της θρησκείας και των πεποιθήσεων ως ελευθερία εκδήλωσής τους κατοχυρώνεται στο άρθρο 9, η εξωτερίκευση της σκέψης ή της συνείδησης εμπίπτει στο προστατευτικά πεδίο του άρθρου 10 της Ε.Σ.Δ.Α, που κατοχυρώνει την ελευθερία της εκφράσεως.

και της εκπαίδευσέως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών *θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις*.

²¹ Pieter VAN Dijk, ο.π., p. 760, ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ο.π., σελ. 61, οι οποίοι αναφέρουν ότι κατά τούτο διαφέρουν οι «πεποιθήσεις» από τις προστατευόμενες στο άρθρο 10 «γνώμες και ιδέες», .

²² ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ο.π., σελ. 72.

²³ Ο.π., σελ. 62-69 με την εκεί νομολογία.

²⁴ Για λεπτομερή παράθεση της σχετικής νομολογίας, βλ. Evans Malcolm, ο.π., p. 290-293, ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ο.π., σελ. 69-72.

²⁵ ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ο.π., σελ. 56.

²⁶ Στην απόφαση Ιερές Μονές κατά Ελλάδος (9.12.1994), επί παραδείγματι κρίθηκε ότι οι εν λόγω Μονές παρότι είχαν την μορφή των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία, παρέμεναν μη κυβερνητικοί οργανισμοί για την Ε.Σ.Δ.Α. Ως εκ τούτου μπορούσαν να είναι φορείς του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και να προσφύγουν στα όργανα του Στρασβούργου ως θύμα παραβίασης των άρθρων 1 του 1^{ου} Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, 6 και 9 της Ε.Σ.Δ.Α.

3. Η εξωτερική διάσταση του άρθρου

Πέρα λοιπόν από την εσωτερική όψη της ελευθερίας των πεποιθήσεων υφίσταται και η εξωτερική διάσταση, που συνίσταται στην εκδήλωσή της. Η ελευθερία των πεποιθήσεων είναι εσωτερική υπόθεση για τον κάθε άνθρωπο, συνεπάγεται όμως την ανάγκη για εξωτερική της. Έτσι το άρθρο 9 καθιερώνει και την προστασία της ελεύθερης εκδήλωσης της θρησκείας και των πεποιθήσεων.

Προσφυώς έχει λεχθεί ότι «η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι μάταιη χωρίς την ελευθερία ασκήσεως της θρησκείας»²⁷. Ποιες μορφές όμως και ποιοι τρόποι εκδήλωσης κρίνονται από τη Σύμβαση άξιοι προστασίας; Αυτό καθορίζεται ρητά στο τέλος της πρώτης παραγράφου: «Το δικαίωμα τούτο επάγεται... και την ελευθερία εκδήλωσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως ή συλλογικώς, δημοσία ή κατ' ιδίαν», ως προς τους τρόπους και «δια της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών», σχετικά με τις μορφές. Κατά το Δικαστήριο η παραπάνω αρίθμηση μορφών της εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων είναι περιοριστική²⁸. Η εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων πραγματοποιείται συνεπώς με την λατρεία, τη διδασκαλία, τις ιεροτελεστίες και την πρακτική.

4. Τρόποι εκδήλωσης των πεποιθήσεων

Η εξωτερική διάσταση της ελευθερίας των πεποιθήσεων έχει δύο όψεις ως προς τον τρόπο εκδήλωσής της: την ατομική ή την συλλογική-ομαδική αφενός και την δημόσια ή ιδιωτική αφετέρου. Στο μεν πρώτο ζεύγμα, ξεχωριστή σημασία αποκτά η συλλογική εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων²⁹ διότι μέσω αυτής το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο του Στρασβούργου αναγνωρίζει το δικαίωμα αυτόνομης οργάνωσης για τις θρησκευτικές μειονότητες³⁰. Έτσι το Ε.Δ.Δ.Α με αφορμή διάφορες

²⁷ ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ο.π., σελ. 453. Κατά τον Evans Malcolm, ο.π., σελ 284, η ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας συνιστά την παθητική όψη (passive) του άρθρου 9, ενώ η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας και των πεποιθήσεων την ενεργητική (active).

²⁸ ΣΑΡΜΑΣ Ι., ο.π. σελ. 156, ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ Γ., ο.π., σελ. 93-94 και την εκεί παρατεθείσα νομολογία.

²⁹ VAN DIJK Pieter, ο.π., p. 764-766.

³⁰ Ενδεικτικά για τις θρησκευτικές μειονότητες στην χώρα μας, βλ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ Χρυσούλα, «Οι θρησκευτικές μειονότητες στην Ελλάδα, ιδίως κατά την έκθεση του ειδικού εισηγητή της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ», στο ΜΠΕΗΣ Κώστας (επιμ.), ο.π., σελ. 159-206, Ρ. ΝΑΣΚΟΥ-

επεμβάσεις των εκάστοτε κρατικών οργάνων στην οργάνωση αυτών των μειονοτήτων έχει υπογραμμίσει ότι «το δικαίωμα των πιστών στην θρησκευτική ελευθερία προϋποθέτει ότι η κοινότητα στην οποία εντάσσονται μπορεί να λειτουργήσει ειρηνικά, χωρίς την αυθαίρετη επέμβαση του κράτους»³¹. Έχει διακηρύξει ότι σε περιπτώσεις εντάσεων στους κόλπους μίας θρησκευτικής κοινότητας, που οδηγούν σε διάσπασή της, «ο ρόλος των αρχών δεν είναι να απομακρύνουν την αιτία της έντασης εξαλείφοντας την πολυφωνία, αλλά να εξασφαλίσουν την ανοχή ανάμεσα στις ανταγωνιζόμενες ομάδες»³². Έχει δεχθεί παραβίαση του άρθρου 9 από κρατικές αρχές αρνούμενες να αναγνωρίσουν νομική προσωπικότητα σε ορθόδοξη θρησκευτική κοινότητα, την οποία θεωρούσαν κι αντιμετώπιζαν ως τμήμα της κρατικής ορθόδοξης εκκλησίας³³. Εξάλλου σχετικά με το δεύτερο ζεύγμα των τρόπων εκδήλωσης, η Επιτροπή από νωρίς είχε διευκρινίσει ότι «οι δύο τρόποι εκδήλωσης της θρησκείας, *δημόσιος και ιδιωτικός* δεν αποκλείουν αυτομάτως ο ένας τον άλλο ούτε αφήνουν περιθώριο επιλογής στο κράτος»³⁴, ενώ το Δικαστήριο ξεκαθάρισε σε μία υπόθεση ελληνικού ενδιαφέροντος πως «το δελτίο ταυτότητας δεν μπορεί να θεωρηθεί μέσο προοριζόμενο να εγγυηθεί στους πιστούς, οποιασδήποτε θρησκείας ή ομολογίας το δικαίωμα να εκδηλώσουν δημόσια την πίστη τους»³⁵.

5. Μορφές εκδήλωσης των πεποιθήσεων

Προτού εξετασθούν οι μορφές εκδήλωσης, πρέπει να διευκρινισθεί ότι δεν εμπίπτουν στο πεδίο προστασίας του 9 όλες οι ενέργειες που παρακινούνται από τις

PERRAKI, *The legal framework of religious freedom in Greece*, Ant. N. Sakkoulas, 2000, p. 45-57, ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ Γιάννης, «Η ευρωπαϊκή προστασία της θρησκευτικής ετερότητας», στο: ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτριος (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κριτική, 1999, σελ.225-269.

³¹ Υπόθεση Hassan and Chaush κατά Βουλγαρίας (26.10.2000), στην οποία τονίστηκε ότι το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας του πιστού περιλαμβάνει την προσδοκία ότι η κοινότητά του θα αφεθεί να λειτουργήσει ελεύθερη από αυθαίρετες κρατικές επεμβάσεις. Άρα η αυτόνομη ύπαρξη θρησκευτικών κοινοτήτων βρίσκεται στην καρδιά της προστασίας που παρέχει το 9. βλ. ΣΑΡΜΑΣ, ό.π., σελ. 166-7.

³² Υπόθεση Σερίφ κατά Ελλάδας (14.12.1999), σχετική με το διορισμό μουσουλμάνου μουφτή στην Ροδόπη, η οποία παρατίθεται λεπτομερώς στο ΜΑΤΘΙΑΣ κ.ά., ο.π., σελ. 127-132.

³³ Υπόθεση Μητροπολιτικής Εκκλησίας της Βεσσαραβίας και λοιπών κατά Μολδαβίας (13.12.2001).

³⁴ Υπόθεση Χ κατά Ηνωμένου Βασιλείου (αρ. προσφυγής 8160/1978).

³⁵ Υπόθεση Σοφιανόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδος (12.12.2002).

θρησκευτικές πεποιθήσεις, αλλά απαιτείται άμεσος δεσμός μεταξύ των πεποιθήσεων και της ενέργειας³⁶, δηλαδή η ενέργεια πρέπει κάθε φορά να είναι απαραίτητη έκφραση των πεποιθήσεων.

Διαφωτιστικές εν προκειμένω είναι δύο οριακές αποφάσεις στις οποίες κρίθηκε ότι δεν υπήρχε ο απαραίτητος άμεσος δεσμός: η χρονολογικά πρώτη, απόφαση Pat Arrowsmith κατά Ην. Βασιλείου (12.10.1978)³⁷. Η Pat Arrowsmith, οπαδός του κινήματος ειρήνης, είχε καταδικαστεί από τα βρετανικά δικαστήρια για υποκίνηση στρατεύσιμων σε λιποταξία. Η προσφεύγουσα είχε μεταβεί σ' ένα στρατόπεδο προβαίνοντας σε διανομή φυλλαδίων στους στρατιώτες. Τα φυλλάδια αυτά τους παρακινούσαν να μη δεχθούν να αναλάβουν υπηρεσία στη Βόρεια Ιρλανδία λόγω της πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή, ενώ ταυτόχρονα τους πληροφορούσε για τις μορφές λιποταξίας και τη δυνατότητα άρνησης κατάταξης στο στράτευμα, λόγος για τον οποίο συνελήφθη και καταδικάστηκε από τις βρετανικές αρχές. Η Επιτροπή εξετάζοντας την προσφυγή αποφάσισε ότι δεν υφίσταται παραβίαση της ελεύθερης εκδήλωσης των φιλοσοφικών πεποιθήσεων της προσφεύγουσας, διότι η διανομή των φυλλαδίων δεν αφορούσε το ειρηνιστικό κίνημα καθεαυτό αλλά αποσκοπούσε στην αντίθεση στην κυβερνητική πολιτική στη Βόρεια Ιρλανδία.

Παρόμοια είναι και η απόφαση Kalac κατά Τουρκίας (1.7.1997), στην οποία κρίθηκε ότι τα επίμαχα γεγονότα που οδήγησαν στην απομάκρυνση Τούρκου στρατιωτικού δικαστή από το τουρκικό στράτευμα (ένταξη σε φανατική μουσουλμανική οργάνωση, παροχή νομικής στήριξης σε αυτήν, συμμετοχή σε συγκεντρώσεις κατάρτισεως μουσουλμάνων σύμφωνα με τις ιδέες της οργάνωσης, συμβολή στον διορισμό μελών της στον τουρκικό στρατό), δεν συνιστούσαν εκδηλώσεις της θρησκευτικής του ελευθερίας, παραβίαση της οποίας είχε επικαλεστεί, αλλά απλώς πράξεις υπαγορευόμενες απ' τις θρησκευτικές αντιλήψεις του³⁸.

³⁶ ΣΑΡΜΑΣ Ι., ο.π. σελ. 156, VAN DIJK Pieter, ο.π. p. 761-762, ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ Γ., *Η θρησκευτική ελευθερία...*, ο.π., σελ. 105-110, ο οποίος μεταξύ των άλλων ασκεί και κριτική στο κριτήριο αυτό που εισάγει η Επιτροπή, ισχυριζόμενος ότι περιορίζει την προστασία του 9 μόνο στις ενέργειες που συνιστούν απαραίτητη έκφραση των *διαδεδομένων (παραδοσιακών)* πεποιθήσεων.

³⁷ Evans Carolyn, ο.π., p. 111-127.

³⁸ Αναλυτική προσέγγιση της υπόθεσης αυτής στο: ΣΑΡΜΑΣ, ο.π., σελ. 157.

Α. Η λατρεία

Ως πρώτη μορφή της ελεύθερης εκδήλωσης της θρησκείας ορίζεται η λατρεία. Τα όργανα της Ε.Σ.Δ.Α δεν έχουν προβεί σε συστηματική ερμηνεία του όρου θεωρώντας ότι πρόκειται για την πλέον διαδεδομένη μορφή³⁹. Η λατρεία προστατεύεται είτε είναι ατομική είτε συλλογική, είτε είναι ιδιωτική είτε δημόσια. Απαραίτητη για την άσκησή της είναι η ανέγερση, ύπαρξη και συντήρηση ειδικών τόπων λατρείας, ναών και ευκτήριων οίκων. Το Ελληνικό κράτος έχει καταδικαστεί για παραβίαση της ελεύθερης άσκησης της λατρείας, σε μία υπόθεση που αφορούσε τις προϋποθέσεις ίδρυσης οίκου λατρείας των μαρτύρων του Ιεχωβά. Πρόκειται για την υπόθεση Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδα (26.9.1996)⁴⁰.

Ο προσφεύγων είχε μισθώσει το Μάρτιο του 1983 αίθουσα στο Ηράκλειο Κρήτης προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως χώρος λατρείας των μαρτύρων του Ιεχωβά. Τον Ιούνιο του 1983 υπέβαλε αίτηση προς τον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων για να χορηγηθεί η απαιτούμενη από την ελληνική νομοθεσία⁴¹ άδεια ιδρύσεως ευκτήριου οίκου⁴². Ήδη προτού παρέλθει τρίμηνο από της αιτήσεως οπότε στοιχειοθετείται παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας της διοίκησης, που

³⁹ ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, σελ. 94-96.

⁴⁰ Παράθεση και σχολιασμό της στα: ΜΑΤΘΙΑΣ κ.α., ο.π., σελ. 125-127, ΣΑΡΜΑΣ Ι., ο.π. σελ. 161-164, ΦΡΑΓΚΑΚΗΣ Νικόλαος, «Σχόλιο στην απόφαση Μανουσάκης και άλλοι κατά Ελλάδας», *Νομικό Βήμα* (1994), σελ. 528.

⁴¹ Αναγκαστικοί νόμοι 1363/1938 και 1672/1939. Βάσει της νομοθεσίας αυτής και της νομολογίας που την ερμηνεύει, για την ίδρυση ευκτήριων οίκων πρέπει να συντρέχουν οι ακόλουθες προϋποθέσεις: αίτηση από τον επικεφαλής θρησκευτικό λειτουργό στο Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, βεβαίωση του γνησίου των υπογραφών από τον δήμαρχο ή κοινοτάρχη της συγκεκριμένης περιοχής, ανάγκη για την ίδρυση και γνωμοδότηση του οικείου-επιχώριου Μητροπολίτη της Εκκλησίας της Ελλάδος.

⁴² Για το καθεστώς ίδρυσης ναών και ευκτήριων οίκων βάσει των ανωτέρω άρθρων, βλ. ενδεικτικά ΣΑΡΜΑΣ Ιωάννης, «Η ελευθερία ίδρυσης ναών και ευκτήριων οίκων» στο: ΜΠΕΗΣ Κώστας (επιμ.), ο.π., σελ. 339 επ., ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Κυρ., «Είναι σύμφωνη ή όχι με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων η ισχύουσα ελληνική νομοθεσία που διέπει την ίδρυση ή λειτουργία ναών ή ευκτήριων οίκων ετεροδόξων και ετεροθρήσκων; Μια προσέγγιση στην υπόθεση Μανουσάκη κατά Ελλάδος, *Υπεράσπιση* (1997), σελ. 925 επ., ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ Ιωάννης, ΠΟΥΛΗΣ Γεώργιος, «Ανέγερση ναού ή ευκτήριου οίκου χωρίς άδεια (με αφορμή την ΑΠ(Ολ) 20/2001)», *Ποινική Δικαιοσύνη*, 2(2002), σελ.123

μπορεί να προσβληθεί με ένδικο βοήθημα από τον θιγόμενο πολίτη⁴³, οι προσφεύγοντες είχαν αρχίσει να λειτουργούν τον ευκτήριο οίκο. Ακολούθησαν πέντε απαντήσεις του Υπουργού που ουσιαστικά ανέβαλαν την χορήγηση αδείας με το πρόσχημα της περαιτέρω έρευνας του φακέλου. Τον Μάρτιο του 1986 ο Εισαγγελέας Ηρακλείου άσκησε ποινική δίωξη κατά των προσφευγόντων για παράνομη ίδρυση και λειτουργία του εν λόγω οίκου. Κατόπιν αθώωσης από το πρωτοβάθμιο δικαστήριο, το δευτεροβάθμιο τους καταδίκασε σε τρίμηνη φυλάκιση και χρηματική ποινή ενώ ο Άρειος Πάγος απέρριψε την αίτηση αναιρέσεως που άσκησαν.

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου δέχτηκε ότι η ως άνω καταδίκη είναι αδικαιολόγητη και μη αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία, μεθοδεύτηκε από το κράτος, το οποίο με τις συνεχείς αναβολές παροχής ή άρνησης παροχής της αδείας εξανάγκασε τους προσφεύγοντες να μην συμμορφωθούν με την νομοθεσία⁴⁴ και συνιστά παραβίαση της ελεύθερης λατρείας που προστατεύεται από το άρθρο 9.

B. Η διδασκαλία

Η δεύτερη κυριότερη μορφή άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας λαμβάνει χώρα μέσω της παιδείας. Η παιδεία (ή διδασκαλία) μπορεί να εμφανιστεί είτε ως εκπαίδευση οπαδών μίας ορισμένης θρησκείας είτε ως ιεραποστολή για προσέγγιση και προσεταιρισμό μελών άλλης θρησκείας ή αθέων. Κάθε θρησκεία λοιπόν έχει το δικαίωμα να διαδίδει τις βασικές αρχές και πεποιθήσεις που πρεσβεύει (συλλογική άσκηση της παιδείας), ενώ και κάθε άτομο δικαιούται να διδάσκει την θρησκεία του (ατομική άσκηση της παιδείας). Το Ε.Δ.Δ.Α ρητά διατύπωσε την θέση ότι η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας περιλαμβάνει το δικαίωμα στην προσπάθεια να πεισθεί ο πλησίον μέσω της διδασκαλίας, διαφορετικά η ελευθερία αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων που προστατεύεται στο άρθρο 9 θα έμενε δίχως

⁴³ Άρθρο 45 του π.δ 18/1989 (ΦΕΚ Α' 8/9.1.1989).

⁴⁴ ΣΑΡΜΑ, *Κράτος και Δικαιοσύνη...*, ο.π. σελ. 164, κατά τον οποίο το Δικαστήριο σε αυτήν την υπόθεση έκρινε, αφού προέβη σε λεπτομερή εξέταση της ελληνικής διοικητικής πρακτικής να αγνοεί τις αποφάσεις του ΣτΕ και να καθυστερεί τη χορήγηση της άδειας, ότι η αίτηση ακυρώσεως δεν ήταν μέσο αποτελεσματικής προστασίας των προσφευγόντων. Συνεπώς οι μάρτυρες του Ιεχωβά, συνεχίζει, μπορούν, έως ότου το ελληνικό κράτος εγκαταλείψει την πρακτική της κωλυσιεργίας, να ιδρύουν ευκτήριους οίκους χωρίς να περιμένουν προηγούμενη άδεια από τις αρχές ούτε την παρέλευση τριμήνου.

περιεχόμενο. Αυτή η εξαγγελία έγινε στην υπόθεση Κοκκινάκης κατά Ελλάδας⁴⁵. Η απόφαση μάλιστα του δικαστηρίου στην υπόθεση αυτή αποκτά ξεχωριστή και ιδιαίτερη σημασία αν σκεφθεί κανείς ότι πρόκειται για την πρώτη υπόθεση όπου εξετάσθηκαν από το ΕΔΔΑ ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας.

Ο προσφεύγων Μίνωας Κοκκινάκης, μάρτυρας του Ιεχωβά και η σύζυγός του καταδικάστηκαν από τα ελληνικά δικαστήρια για το αδίκημα του προσηλυτισμού⁴⁶ γιατί προσπαθούσαν με φορτικότητα να μεταβάλουν το περιεχόμενο της θρησκευτικής συνείδησης ορθόδοξης χριστιανής. Κατόπιν εξαντλήσεως των εσωτερικών ενδίκων μέσων⁴⁷, ο Κοκκινάκης προσέφυγε στο Στρασβούργο επικαλούμενος την παραβίαση της ελευθερίας του στην προφορική διάδοση των θρησκευτικών του θέσεων, τόσο από τον (κατά τους ισχυρισμούς του) αντισυνταγματικό και αντίθετο στην Ε.Σ.Δ.Α νόμο όσο και από τις αποφάσεις των ελληνικών δικαστηρίων που τον εφάρμοσαν καταδικάζοντάς τον.

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο αφού σημείωσε ότι η ποινική αποδοκιμασία του προσηλυτισμού επιδιώκει έναν από τους θεμιτούς σκοπούς της παραγράφου 2 του άρθρου 9 (προστασία των δικαιωμάτων των άλλων) και συνεπώς δεν αντιβαίνει στην Ε.Σ.Δ.Α, καταδίκασε την Ελλάδα για παραβίαση του 9. Κι αυτό γιατί τα ελληνικά δικαστήρια θεμελίωσαν την ευθύνη του Κοκκινάκη αρκούμενα απλώς στην

⁴⁵ ΜΑΤΘΙΑΣ κ.α., ο.π., σελ. 118-123, ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ο.π., σελ. 99-104, ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ο.π., σελ. 181-184, ΜΥΛΩΝΑΣ Ιππ., «Παρατηρήσεις στην απόφαση Κοκκινάκης», *Υπεράσπιση* (1994), σελ.187 επ., ΦΡΑΓΚΑΚΗΣ Νικόλαος, «Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ 'Κοκκινάκης κατά Ελλάδας'», *Νομικό Βήμα* (1994), σελ. 528 επ..

⁴⁶ Το ελληνικό Σύνταγμα προβλέπει ότι ο προσηλυτισμός απαγορεύεται (άρθρο 13 παρ. 2 εδάφιο γ'). Η περιγραφή της υποστάσεώς του δεν υπάρχει στον Ποινικό Κώδικα, αλλά σε δύο προγενέστερα νομοθετικά κείμενα: α.ν. 1363/1938 άρθρο 4 παρ.2 και α.ν. 1672/1939 άρθρο 2. Ενδεικτική βιβλιογραφία περί προσηλυτισμού: ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ Νικόλαος, «Το αξιόποιο του προσηλυτισμού και η συνταγματικότητά του (γνωμοδότηση)», *Νομικό Βήμα* (1986), σελ. 1031 επ., ΚΡΙΠΠΑΣ Ιωάννης, « Το έγκλημα του προσηλυτισμού ιδία από απόψεως ηθικής αυτουργίας», *Ποινικά Χρονικά* (1980), σελ. 314 επ., ΙΔΙΟΥ, «Χίλιαστai και προσηλυτισμός», *Εφημερίς Ελλήνων νομικών* (1985), σελ. 888 επ., ΛΟΒΕΡΔΟΣ Ανδρέας, «Περί Προσηλυτισμού», στο: ΜΠΕΗΣ (επιμ.), ο.π., σελ. 127-133, ΜΑΡΙΝΟΣ Αναστάσιος, «Η έννοια του θρησκευτικού προσηλυτισμού κατά το νέον Σύνταγμα», *Ελληνική Δικαιοσύνη* (1984), σελ. 4 επ., ΙΔΙΟΥ, «Προσηλυτισμού...συνέχεια», *Ελληνική Δικαιοσύνη* (1994), σελ. 1 επ., ΠΟΥΛΗΣ Γεώργιος, «Ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και προσηλυτισμός», *Υπεράσπιση* (1997), σελ. 241 επ., ΣΤΑΥΡΟΥ Στέφανος, «Ο προσηλυτισμός και το δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία», *Ποινικά Χρονικά* (1993), σελ. 964 επ.

⁴⁷ Άρθρο 35 παρ. 1 της Ε.Σ.Δ.Α περί των προϋποθέσεων του παραδεκτού της ατομικής προσφυγής.

αναπαραγωγή του αναγκαστικού νόμου, χωρίς να προσδιορίσουν με ακρίβεια τα συγκεκριμένα καταχρηστικά μέσα που ο κατηγορούμενος χρησιμοποίησε⁴⁸.

Συναφές με το ζήτημα της ελευθερίας διδασκαλίας ήταν και το αντικείμενο δικανικής κρίσης στην υπόθεση Λαρίσσης και λοιποί κατά Ελλάδα (24.2.1998). Ιδιάζον στοιχείο του πραγματικού της αποτελούσε η ιδιότητα των προσφευγόντων, που ήταν αξιωματικοί της ελληνικής πολεμικής αεροπορίας. Συνιστούσε λοιπόν παραβίαση (μεταξύ άλλων και) του άρθρου 9 η καταδίκη των προσφευγόντων- μελών της Πεντηκοστιανής Εκκλησίας από την ελληνική δικαιοσύνη για το αδίκημα του προσηλυτισμού εις βάρος αφενός μεν σημηνιτών, αφετέρου δε ιδιωτών; Αφού σε αρκετά σημεία του σκεπτικού επαναλήφθηκαν οι βασικές σκέψεις της «νομολογίας Κοκκινάκη» και τονίστηκε ότι οι διατάξεις ποινικού κολασμού του προσηλυτισμού που περιέχονται στην ελληνική έννομη τάξη⁴⁹ περιέχουν σαφή και προβλέψιμη κατά το άρθρο 7 της Ε.Σ.Δ.Α περιγραφή του συγκεκριμένου εγκλήματος, η απόφαση έκανε την ακόλουθη διάκριση: η ελευθερία των αξιωματικών να εκδηλώσουν την ελευθερία τους με τη διδασκαλία των υφισταμένων τους σημηνιτών, επιδέχεται περιορισμών λόγω της ιεραρχικής-κυριαρχικής σχέσεως που υφίσταται. Έτσι η καταδίκη, η σχετική με τον προσηλυτισμό των σημηνιτών, κρίθηκε ως περιορισμός της ελευθερίας διδασκαλίας σύμφωνος με το 9 παρ. 2. Αλλά η καταδίκη για προσηλυτισμό ιδιωτών, δεν ήταν αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία και παραβίαζε την αναλογικότητα, γι' αυτό κρίθηκε αντίθετη με το 9 και οδήγησε σε καταδίκη της Χώρας.

Γ. Θρησκευτικές τελετουργίες και καθήκοντα

Η άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και η άσκηση των τελετουργιών συμπεριλαμβάνονται στις μορφές εκδήλωσης. Η μεν πρώτη αποδίδεται και με τον

⁴⁸ Παρά την συνεισφορά της απόφασης στην ερμηνεία του άρθρου και στην προσέγγιση της έννοιας της διδασκαλίας, έχει δεχθεί κριτική σε ορισμένα σημεία της και από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Βλ. ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ο.π., σελ. 102-104, κατά τον οποίο δεν προέβη σε σαφή διαχωρισμό της διδασκαλίας από την πρακτική, βασίστηκε στα πορίσματα του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών και δεν έδωσε σαφή νομικό ορισμό του αθέμιτου προσηλυτισμού. ΣΑΡΜΑΣ, ο.π., σελ. 160-161, ο οποίος αφού υποστηρίζει ότι η εν λόγω απόφαση καταλήγει σε ορθές λύσεις χωρίς όμως να εξετάζει το ουσιαστικό περιεχόμενο της έννοιας «διδασκαλία», διερωτάται πως είναι δυνατόν να κάνουμε λόγο για διδασκαλία τη στιγμή που ο διδάσκαλος αποκρύπτει την ιδιότητά του και ο συνομιλητής του δεν έχει ερωτηθεί αν αποδέχεται να καταστεί διδασκόμενος. «Η διδασκαλία προϋποθέτει καθαρές σχέσεις», καταλήγει.

⁴⁹ Ο.π. υποσημείωση 37.

όρο «πρακτική»⁵⁰, περιλαμβάνει όλες εκείνες τις ενέργειες οι οποίες όχι μόνο παρακινούνται και εμπνέονται από τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις, αλλά και τις εκφράζουν πηγαία⁵¹, και παρέχουν μία ευχέρεια στο άτομο για το αν θα τις ακολουθήσει ή όχι, ενώ οι τελετουργίες ή ιεροτελεστίες αποτελούν κελεύσματα της εκάστοτε θρησκείας, που επιτάσσουν την τήρησή τους από τους πιστούς⁵² και συνεπώς διαθέτουν έναν αυστηρότερο θρησκευτικό χαρακτήρα. Η πρακτική λοιπόν ως έννοια είναι ευρύτερη της άσκησης τελετουργιών αφού σε αυτήν μπορούν να ενταχθούν εκδηλώσεις όχι μόνον θρησκευτικών αλλά και φιλοσοφικών πεποιθήσεων⁵³.

II. Η ελευθερία της τέχνης μέσα από το άρθρο 10 της Ε.Σ.Δ.Α

1. Η ελευθερία της έκφρασης (περιεχόμενο και φορείς του δικαιώματος)

Στο άρθρο 10 της Ε.Σ.Δ.Α κατοχυρώνεται ένα από τα συστατικά στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος: η ελευθερία της έκφρασης, το περιεχόμενο της οποίας συνίσταται στην ελεύθερη γνώμη του ατόμου και την ελεύθερη πληροφόρησή του, χωρίς την ανάμιξη δημόσιας αρχής και ανεξαρτήτως συνόρων. Η πρώτη παράγραφος του άρθρου έχει ως εξής:

Άρθρο 10: 1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρον δεν κωλύει τα Κράτη από του να υποβάλωσι τας

⁵⁰ Βλ. απόδοση στην αγγλική γλώσσα: practice και την αντίστοιχη στην γαλλική: les pratiques.

⁵¹ ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ο.π., σελ. 105. πρόκειται ουσιαστικά για τον περιορισμό που τέθηκε στην υπόθεση Arrowsmith.

⁵² Η απόφαση Cha'are Shalom Ve Tsedek κατά Γαλλίας (27.6.2000) που ασχολήθηκε με την σφαγή των ζώων με ορισμένο τελετουργικό από τις ισραηλιτικές θρησκευτικές κοινότητες, είναι η σημαντικότερη υπόθεση που έφτασε στο Στρασβούργο και αφορούσε την άσκηση των θρησκευτικών τελετουργιών και το περιεχόμενο του όρου «ιεροτελεστία». Για ανάλυση και προβληματισμό επί του σκεπτικού της απόφασης βλ. ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ο.π., σελ. 96-99.

⁵³ Για το λόγο αυτό στην υπόθεση Pat Arrowsmith, το ζήτημα που απασχόλησε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο ήταν το εάν θα εντάξει τη διάδοση των φιλειρηνικών (φιλοσοφικών) πεποιθήσεων της προσφεύγουσας, μέσα από την διανομή φυλλαδίων, στο εννοιολογικό περιεχόμενο της «πρακτικής».

επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεόρασεως εις κανονισμούς εκδόσεως αδειών λειτουργίας.

Σύμφωνα με την νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α⁵⁴ η ελευθερία της έκφρασης είναι ένα από τα ουσιώδη θεμέλια της δημοκρατικής κοινωνίας κι ένας από τους βασικότερους όρους της προόδου και της αναπτύξεως των προσώπων. Διερμηνεύοντας τις σημαντικές για την Ευρωπαϊκή Σύμβαση έννοιες της ανοχής (tolerance), του πλουραλισμού (pluralism) και του ανοιχτού πνεύματος (broadmindedness), οι δικαστές του Στρασβούργου υπογραμμίζουν⁵⁵ ότι το περιεχόμενο των πληροφοριών και ιδεών δεν επηρεάζει την προστασία τους κατά την εφαρμογή του άρθρου 10. Έτσι στο προστατευτικό πεδίο της ελεύθερης έκφρασης εμπίπτουν και πληροφορίες ή ιδέες που δεν γίνονται αποδεκτές ευμενώς αλλά αντιθέτως προκαλούν, σοκάρουν ή αναστατώνουν (information and ideas that offend, shock or disturb). Επιπλέον, εξάιρεται η σημασία της ελευθερίας του τύπου σε μία δημοκρατική κοινωνία, όπου διαδραματίζει το ρόλο του δημόσιου θεματοφύλακα (public watchdog), ενώ κρίνεται ως άξια προστασίας και η πηγή των δημοσιογραφικών πληροφοριών και ειδήσεων⁵⁶.

Παρά το γεγονός ότι το Δικαστήριο δεν έχει προβεί σε σαφή ορισμό και οριοθέτηση της «πληροφορίας» και «ιδέας», έχει γίνει δεκτό ότι στις έννοιες αυτές εμπίπτουν μεταξύ άλλων και οι φωτογραφίες, τα ιατρικά μυστικά, η ιστορική-επιστημονική έρευνα, οι αξιολογικές κρίσεις, οι διαφημίσεις δια των μέσων μαζικής ενημέρωσης (τηλεόραση, ραδιόφωνο, εφημερίδες)⁵⁷. Μάλιστα η εφαρμογή του 10 δεν εξαντλείται στα μηνύματα πολιτικού, θρησκευτικού, επιστημονικού χαρακτήρα αλλά επεκτείνεται και σε δηλώσεις που στοχεύουν στην προώθηση οικονομικών συμφερόντων⁵⁸ καθώς και σε προγράμματα ραδιοφωνίας που μεταδίδουν ελαφρά μουσική και διαφημιστικά μηνύματα⁵⁹.

⁵⁴ Ήδη από τη δεκαετία του '70 στην απόφαση *Handyside v. U.K.* (7.12.1976), αλλά και πιο πρόσφατα, την προηγούμενη δεκαετία, στην απόφαση *Vogt v. Germany* (26.9.1995), έως και την απόφαση *Steel and Morris v. U.K.* (15.2.2005).

⁵⁵ Βλ. Ενδεικτικά αποφάσεις *Muller v. Switzerland* (24.5.1988), *Castells v. Spain* (23.4.1992), *Karhuvaara and others v. Finland* (16.11.2004).

⁵⁶ Απόφαση *Goodwin v. U.K.* (27.3.1996).

⁵⁷ Παράθεση της σχετικής νομολογίας βλ. στο *VAN DIJK Pieter*, ο.π., p.779.

⁵⁸ Απόφαση *Markt Intern Verlag v. Germany* (20.11.1989)

⁵⁹ Απόφαση *Groppera Radio A.G. v. Switzerland* (28.3.1990). ΣΑΡΜΑΣ, ο.π., σελ. 174.

Ως φορείς του δικαιώματος αναγνωρίζονται: α. τόσο τα φυσικά όσο και τα νομικά πρόσωπα, ανεξαρτήτως της καταστάσεως, της θέσης ή της λειτουργίας τους⁶⁰. Είναι ενδεικτικό ότι ακόμη και νομικό πρόσωπο (εταιρία) με αμιγώς κερδοσκοπικό σκοπό έχει υπαχθεί στο πεδίο του συγκεκριμένου άρθρου⁶¹. β. Τόσο το πρόσωπο που μεταδίδει πληροφορίες και ιδέες όσο και εκείνο που τις λαμβάνει. Για το λόγο αυτό επί παραδείγματι, φορείς της ελευθερίας του τύπου τυγχάνουν οι εκδότες των εντύπων, οι δημοσιογράφοι που αρθρογραφούν αλλά και το αναγνωστικό κοινό που πληροφορείται μέσω του τύπου.

2. Η έννοια της ελευθερίας της τέχνης

Η *καλλιτεχνική έκφραση* δεν μνημονεύεται ρητά στη γραμματική διατύπωση του άρθρου. Κι αυτό διότι γενικά δεν γίνεται λόγος στα μέσα μετάδοσης των πληροφοριών και των ιδεών. Ως τέτοια μέσα γίνονται παγίως αποδεκτά από την νομολογία, ο προφορικός και ο γραπτός λόγος, οι διάφορες μορφές εικαστικής τέχνης, οι ιδιωτικοί ραδιοτηλεοπτικοί σταθμοί, καθώς και τα ηλεκτρονικά μέσα (βιντεοκασέτες)⁶².

Η ελευθερία της τέχνης⁶³ συνίσταται:

⁶⁰ VAN DIJK Pieter, ο.π., π. 776-778, όπου αναλύει και την εξαίρεση στις περιπτώσεις διορισμού δημοσίων υπαλλήλων και προβαίνει σε κριτική της θέσεως του Ε.Δ.Δ.Α.

⁶¹ Autronic A.G. v. Switzerland (22.5.1990).

⁶² ΣΑΡΜΑΣ, ο.π., σελ. 174.

⁶³ Πρώτη η γερμανική έννομη τάξη στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης (1919) κατοχυρώνει την ελευθερία της τέχνης. Στην Ελλάδα για πρώτη φορά η κατοχύρωσή της συντελείται με τα Συντάγματα του 1925 και του 1927. Το Σύνταγμα 1975/1986/2001 κατοχυρώνει την ελευθερία της τέχνης στο άρθρο 16 παρ. 1: «*Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες. Η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους*». Σχετικές μελέτες: ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Σπύρος, «Η ελευθερία της τέχνης. Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος», *Δικαιώματα του Ανθρώπου* (1/1999), σελ. 73-115, ΘΕΟΔΟΣΗΣ Γεράσιμος, *Η ελευθερία της τέχνης*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000, ΚΩΣΤΑΡΑΣ Αλέξανδρος, «Ελευθερία της τέχνης και Ποινικό Δίκαιο» στο: *Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη Ι*, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, σελ. 411-431, ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Γεώργιος, «Η ελευθερία της τέχνης και το Σύνταγμα (γνωμοδότηση)», *Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης και Επικοινωνίας*, (1/2006), σελ. 18-21

- i. στην ελεύθερη καλλιτεχνική δημιουργία, η οποία είναι το μέσο έκφρασης του καλλιτέχνη και δεν επιτρέπεται να λογοκρίνεται προληπτικώς από την κρατική εξουσία,
- ii. την ελεύθερη κυκλοφορία των έργων τέχνης, δίχως την οποία η παραγωγή τους θα ήταν άσκοπη⁶⁴ και
- iii. την ελεύθερη πρόσβαση του κοινού στα έργα τέχνης, που καθιστά εφικτή την επικοινωνία του καλλιτέχνη με το κοινό του.

Σχετικά με τον ορισμό της τέχνης έχει εύστοχα παρατηρηθεί ότι η τέχνη είναι το πεδίο ανθρώπινης δραστηριότητας, όπου εμφανίζεται η μεγαλύτερη δυσκολία ορισμού και ένταξης σε νομικό πλαίσιο⁶⁵. Η αδυναμία εύρεσης ενός κοινά αποδεκτού ορισμού, οδήγησε στην διατύπωση διάφορων θεωριών που προσπαθούν να δανείσουν ως εργαλεία στον νομικό, ορισμένα κριτήρια για το πότε ένα έργο συνιστά τέχνη και άρα καθίσταται άξιο νομικής προστασίας⁶⁶. Ενδεικτικά ως έργα τέχνης προστατεύονται τα έργα γλυπτικής, μουσικής, χορού, όπερας, λογοτεχνίας, θεάτρου, οι κινηματογραφικές ή τηλεοπτικές ταινίες, καθώς και τα έργα ζωγραφικής. Ένα τέτοιο έργο ζωγραφικής αφορούσε και η αμέσως παρακάτω εξεταζόμενη υπόθεση.

3. Η υπόθεση Muller

A. Το ιστορικό και η νομολογιακή πορεία της

Στην απόφαση Muller κατά Ελβετίας (24.5.1988)⁶⁷, το Δικαστήριο κλήθηκε να κρίνει κατά πόσο η κατάσχεση ορισμένων πινάκων ζωγραφικής οι οποίοι

⁶⁴ ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ο.π., σελ. 738.

⁶⁵ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, ο.π. σελ. 73.

⁶⁶ Τις θεωρίες καταγράφουν οι ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, ο.π., σελ. 76-85 και ΚΩΣΤΑΡΑΣ, ο.π., σελ. 413-418. Αμφότεροι καταλήγουν στο συμπέρασμα πως ο συνδυασμός των διαφορετικών θεωριών δύναται να παράσχει τα ασφαλέστερα αποτελέσματα. Αντίθετα κατά τον ΤΣΑΚΥΡΑΚΗ Σταύρο, *Θρησκεία κατά Τέχνης*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2006, σελ. 214-220, υφίστανται δύο κριτήρια για τον δικαστή (και κατ' επέκταση για τον νομικό) για να εντάξει ένα καλλιτεχνικό δημιούργημα στα έργα τέχνης, ένα αντικειμενικό και ένα υποκειμενικό. Σύμφωνα με το πρώτο, ό,τι δημιουργεί ο καλλιτέχνης με πρόθεση να είναι έργο τέχνης, αποτελεί τέχνη. Κατά το δεύτερο (υποκειμενικό) κριτήριο, αρκεί και ένα αναγνωρισμένο μέλος της καλλιτεχνικής κοινότητας να υποστηρίξει ότι ένα έργο αποτελεί καλλιτεχνική δημιουργία, για να του παρασχεθεί η προστασία που παρέχεται στα έργα τέχνης.

⁶⁷ ΜΑΓΓΑΝΑΣ Αντώνης, ΚΑΡΑΤΖΑ Λίλα, ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ Γιάννης, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου*, β' έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη,

θεωρήθηκαν ανήτικοι σε συνδυασμό με την επιβολή προστίμου στους διοργανωτές της έκθεσης ζωγραφικής είναι συμβατή με τη Σύμβαση.

Οι προσφεύγοντες, είχαν οργανώσει σ' ένα κτίριο του Fribourg μία έκθεση σύγχρονης τέχνης, προσκαλώντας πολλούς δημιουργούς, οι οποίοι θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τον χώρο που τους παρέχόταν όπως ήθελαν. Η είσοδος ήταν ελεύθερη και χωρίς εισιτήριο, ο κατάλογος περιείχε φωτογραφίες των εκτιθέμενων έργων, ενώ η όλη εκδήλωση είχε διαφημισθεί από τον τύπο. Κατά την διάρκεια της επίσημης παρουσίασης των πινάκων, επισκέφθηκε την έκθεση ο ανακριτής μαζί με αστυνομικούς με σκοπό να κατάσχει τρεις πίνακες του καλλιτέχνη Muller, που απεικόνιζαν σεξουαλικές πράξεις μεταξύ ανθρώπων και ζώων. Η παρέμβαση της κρατικής αρχής προκλήθηκε κατόπιν αιτήματος του πατέρα ανήλικης κοπέλας, η οποία είχε αντιδράσει πολύ έντονα και αρνητικά μπροστά στους εν λόγω πίνακες.

Ο καλλιτέχνης και οι εννέα συνδιοργανωτές της έκθεσης εξετάσθηκαν, παραπέμφθηκαν στο Πλημμελειοδικείο όπου και καταδικάστηκαν σε πρόστιμο για άσεμνα δημοσιεύματα, ενώ οι πίνακες κατασχέθηκαν και δόθηκαν προς φύλαξη στο Μουσείο σύγχρονης τέχνης του Fribourg. Κατόπιν της απορρίψεως της προσφυγής τους και από το Ανώτατο Δικαστήριο, οι θιγόμενοι προσέφυγαν στο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Ελβετίας με αίτημα την ακύρωση της προηγούμενης απόφασης, την αθώωσή τους και την επιστροφή των πινάκων. Ο βασικός ισχυρισμός τους ήταν ότι η έννοια του ασέμνου είναι σχετική. Η προσφυγή τους απορρίφθηκε εκ νέου. Σκεπτικό της απόφασης ήταν πως *άσεμνο χαρακτηρίζεται το αντικείμενο που πληγώνει τη δημόσια αιδώ με τρόπο που δύσκολα γίνεται αποδεκτός. Τα δε επιχειρήματα του ζωγράφου περί μη δημοσιότητας δεν έπεισαν, δεδομένου ότι οι πίνακες ήταν προσιτοί στο κοινό, ως ευρισκόμενοι στο χώρο μίας ανοικτής έκθεσης για την είσοδο στην οποία δεν υπήρχε περιορισμός ηλικίας.* Εντέλει πάντως, έγινε αποδεκτό το αίτημα περί επιστροφής των τριών κατασχεθέντων πινάκων.

Η τελική προσφυγή των αιτούντων με την επίκληση παραβίασης του άρθρου 10, απευθύνθηκε στα όργανα της Ε.Σ.Δ.Α, αρχικά στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή για να καταλήξει στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο. Το τελευταίο έκρινε ότι η καταδίκη τους από τα ελβετικά δικαστήρια προβλεπόταν από τον νόμο (ελβετικός Ποινικός Κώδικας),

2005, σελ. 258-262. ολόκληρο το κείμενο στο διαδικτυακό ιστό του Ε.Δ.Δ.Α: <http://www.echr.coe.int/ECHR/EN/Header/Case-Law/HUDOC/HUDOC+database>

καθώς και ότι η παρέμβαση της κρατικής αρχής στην ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης είχε ως νόμιμο στόχο την προστασία της ηθικής και των δικαιωμάτων των άλλων και ήταν αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία. Χαρακτηριστικά, το δικαιοδοτικό όργανο της Σύμβασης θεώρησε αναγκαία μέτρα για την προστασία της ηθικής τόσο το πρόστιμο όσο και την κατάσχεση, σε αντίθεση με την Επιτροπή που είχε αποδεχθεί την αναγκαιότητα μόνο της επιβολής προστίμου. *Συνεπώς η καταδίκη του ζωγράφου από τις εθνικές δικαστικές αρχές για έκθεση ασέμνων ήταν δικαιολογημένη λόγω επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης, για την προστασία της ηθικής.*

B. Ερμηνευτική προσέγγιση της υπόθεσης

Η απόφαση στην υπόθεση Muller, παρότι εφάρμοσε τις διατάξεις της παραγράφου 2 του 10, περί περιορισμού της ελευθερίας της τέχνης, οδηγεί στην εξαγωγή σημαντικών συμπερασμάτων για τον ερμηνευτική προσέγγιση της πρώτης παράγραφο του άρθρου:

i. Στις πρώτες κιάλας παραγράφους του σκεπτικού της απόφασης (παράγραφος 27), διασαφηνίζεται ότι η ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης εμπίπτει στην έννοια της ελευθερίας λήψης και μετάδοσης πληροφοριών και ιδεών. Κατά τους δικαστές, το συμπέρασμα αυτό συνάγεται από το άρθρο 19 παράγραφος 2 του Δ.Σ.Α.Π.Δ.⁶⁸, το οποίο ρητά αναφέρεται στην τέχνη. Επίσης σημειώνεται πως η ελεύθερη καλλιτεχνική έκφραση επέχει μεγάλη σπουδαιότητα γιατί ενισχύει την ανταλλαγή κάθε είδους πολιτιστικών, πολιτικών και κοινωνικών μηνυμάτων. Στο πεδίο λοιπόν του άρθρου 10 συμπεριλαμβάνεται και προστατεύεται και η ελευθερία της τέχνης.

Κατά τα λοιπά, σχετικά με το περιεχόμενο και τους φορείς του δικαιώματος, τα βασικά σημεία της προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης, επαναλαμβάνονται *mutatis mutandis* και για την ελευθερία της τέχνης:

ii. Η καλλιτεχνική έκφραση είναι προστατευτέα ακόμη κι όταν ταραίζει, προκαλεί και αναστατώνει με το περιεχόμενό της. Αυτός είναι ο λόγος που δεν επιτρέπεται να παρεισφρήσουν ποιοτικά κριτήρια κατά τον νομικό χαρακτηρισμό

⁶⁸ Άρθρο 19 παρ. 2: «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία αναζήτησης, της λήψης και της μετάδοσης πληροφοριών και απόψεων κάθε είδους, ανεξαρτήτως συνόρων, **προφορικά, γραπτά, σε έντυπα, σε κάθε μορφή τέχνης ή με κάθε άλλο μέσο της επιλογής του.**»

ενός έργου. Οι πίνακες του καλλιτέχνη Muller κάθε άλλο παρά δάφνες ποιότητας διεκδικούσαν. Κι όμως το Ε.Δ.Δ.Α τους ενέταξε στο προστατευτικό πεδίο του 10.

iii. Ως φορείς του δικαιώματος αναγνωρίζονται τόσο οι καλλιτεχνικοί δημιουργοί και το κοινό τους, όσο κι εκείνοι που παρέχουν το μέσο δια του οποίου εκφράζεται ο καλλιτέχνης. Έτσι στην ως άνω παράγραφο της απόφασης τονίστηκε ότι και οι διοργανωτές της έκθεσης, δικαιούνται να επικαλεστούν επέμβαση του Κράτους στην ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασής τους⁶⁹. Συνεπώς όσοι είναι σε θέση να δημιουργήσουν, να παρουσιάσουν, να εκτελέσουν, να προβάλλουν, να κυκλοφορήσουν και να απολαύσουν έργα τέχνης, είναι υποκείμενα της νομικής προστασίας που παρέχεται στην τέχνη⁷⁰.

4. Η τέχνη του 21^{ου} αιώνα (η ψηφιακή τέχνη)

Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα και τις αρχές του 21^{ου}, συντελείται μία κοσμογονία και στο χώρο της τέχνης με την είσοδο των ψηφιακών μέσων και την εμφάνιση της λεγόμενης «ψηφιακής τέχνης»⁷¹. Ενώ οι φωτογραφίες, οι ταινίες, τα βίντεο θεωρούνται πλέον και αντιμετωπίζονται τόσο από τους κριτικούς της τέχνης όσο και από τους νομικούς ως έργα τέχνης, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε το ίδιο με σιγουριά και για τις διάφορες δυνατότητες και εφαρμογές του διαδικτύου και του κυβερνοχώρου. Ταυτόχρονα η συνεχής τεχνολογική εξέλιξη καθιστά όλο και περισσότερες τις δημιουργίες τέτοιων ψηφιακών έργων.

Προσλαμβάνονται τα ψηφιακά έργα από τη δυναμική ερμηνεία της Συμβάσεως της Ρώμης; Πρόκειται για ένα ερώτημα στο οποίο πολύ σύντομα το Δικαστήριο του Στρασβούργου θα κληθεί να απαντήσει, πιθανότατα θετικά βάσει της δυναμικής και εξελικτικής ερμηνείας του.

⁶⁹ VAN DIJK Pieter, ο.π., p. 780.

⁷⁰ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ο.π., σελ. 19-20.

⁷¹ CAUQUELIN Anne, *Les theories de l' art*, Presses Universitaires de France, 2007 (μετάφραση: Ελισάβετ Παστρικού, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2007), σελ. 120-129.

III. Οι θεμιτοί περιορισμοί τους (αρ. 9 παρ. 2 και αρ. 10 παρ.2).

1. Περιορισμοί σε όλα τα δικαιώματα της Ε.Σ.Δ.Α;

Μία από τις κατηγοριοποιήσεις των δικαιωμάτων και των ελευθεριών που κατοχυρώνονται από τη Σύμβαση της Ρώμης πραγματοποιείται με κριτήριο την πρόβλεψη περιορισμών στην άσκησή τους. Υφίστανται *δικαιώματα απόλυτα*, για τα οποία οι σχετικές διατάξεις δεν προβλέπουν περιορισμούς, διότι με αυτά προστατεύονται αξίες απόλυτες, μη δεκτικές εξαιρέσεων σε μία δημοκρατική κοινωνία⁷². Παραδείγματα απόλυτων δικαιωμάτων συναντώνται στα άρθρα 3 και 6 της Ε.Σ.Δ.Α. Το μεν πρώτο το σχετικό με την απαγόρευση των βασανιστηρίων⁷³, αποκλείει κάθε περιορισμό που θα επέτρεπε την κατ' εξαίρεση επιβολή απάνθρωπων ή εξευτελιστικών ποινών, δεδομένης της θεμελιώδους σημασίας του σεβασμού στην ανθρώπινη αξία. Το δεύτερο, το περίφημο δικαίωμα στη δίκαιη δίκη⁷⁴, καθιερώνει σε κάθε περίπτωση και ανεξαιρέτως την ελεύθερη και ανεμπόδιστη πρόσβαση σε δικαστήριο⁷⁵, το δικαίωμα ακρόασης και την ισότητα των δικονομικών όπλων των διαδίκων⁷⁶.

Υφίστανται όμως και *ελευθερίες δεκτικές περιορισμών*. Πρόκειται για τα δικαιώματα εκείνα, η άσκηση των οποίων μπορεί να έλθει σε σύγκρουση με εθνικές ή κοινωνικές αξίες. Η άρση της σύγκρουσης επιτυγχάνεται με την πρόβλεψη των αναγκαίων σε μία δημοκρατική κοινωνία περιορισμών⁷⁷. Το ενδεικτικότερο παράδειγμα βρίσκεται στο πλέγμα των άρθρων 8-11 και ειδικότερα στην β' παράγραφο των διατάξεων αυτών:

⁷² ΜΑΤΘΙΑΣ κ.α. ο.π., σελ. 31.

⁷³ Άρθρο 3: *Ουδείς επιτρέπεται να υποβληθεί εις βασάνους ούτε εις ποινάς ή μεταχείρισιν απανθρώπους ή εξευτελιστικάς.*

⁷⁴ Άρθρο 6: *Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα όπως η υπόθεσίς του δικασθή δικάως...υπό ανεξαρτήτου και αμερολήπτου δικαστηρίου, νομίμως λειτουργούντος...*

⁷⁵ Βλ. ενδεικτικά τις καταδικαστικές για την Χώρα μας αποφάσεις στις υποθέσεις Χόρνσμπυ (19.3.1997), Καθολικής Εκκλησίας των Χανίων (16.12.1997), Τσιρώνης (6.12.2001), Λογοθέτης (12.4.2001), Καραχάλιος (11.12.2003).

⁷⁶ Γνωστή η απόφαση (σταθμός για τα ελληνικά δικονομικά δεδομένα) Πλατάκου κατά Ελλάδας (11.1.2001), η σχετική με το διαδικαστικό προνόμιο της αναστολής των προθεσμιών για το Δημόσιο κατά τη διάρκεια των δικαστικών διακοπών.

⁷⁷ ΜΑΤΘΙΑΣ κ.α. ο.π., σελ. 30.

8 (δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής)⁷⁸,

9 (ελευθερία των πεποιθήσεων)⁷⁹,

10 (ελευθερία εκφράσεως)⁸⁰ και

11 (ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι)⁸¹.

Οι συντάκτες της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως επέλεξαν ν' ακολουθήσουν για τα δικαιώματα των άρθρων αυτών, την ρητή κατοχύρωσή τους στην πρώτη παράγραφο και την περιοριστική απαρίθμηση των δυνατοτήτων νομίμων και θεμιτών περιορισμών τους στην δεύτερη παράγραφο.

Η παραβολή των εν λόγω διατάξεων οδηγεί στην εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων, ικανών να θεωρηθούν ως οι βασικές προϋποθέσεις που διέπουν την περιοριστική των συμβατικών ελευθεριών, κρατική δράση. Εφόσον συντρέχουν αυτές οι προϋποθέσεις, οι κρατικοί περιορισμοί κρίνονται σύμφωνα με την Ε.Σ.Δ.Α και οι προσφυγές των θιγομένων προσώπων απορρίπτονται. Από τις πρώτες κιόλας

⁷⁸ «Δεν επιτρέπεται να υπάρξει επέμβασις δημοσίας αρχής εν τη ασκήσει του δικαιώματος τούτου, εκτός εάν η επέμβασις αυτή προβλέπεται υπό του νόμου και αποτελεί μέτρον το οποίον, εις μίαν δημοκρατικήν κοινωνίαν, είναι αναγκαίον δια την εθνικήν ασφάλειαν, την δημοσίαν ασφάλειαν, την οικονομικήν ευημερίαν της χώρας, την προάσπισιν της τάξεως και την πρόληψιν ποινικών παραβάσεων, την προστασίαν της υγείας ή της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων».

⁷⁹ «Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων».

⁸⁰ «Η άσκησης των ελευθεριών τούτων, συνεπαγομένων καθήκοντα και ευθύνas, δύναται να υπαχθή εις ορισμένας διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις, προβλεπομένους υπό του νόμου και αποτελούντας αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία δια την εθνικήν ασφάλειαν, την εδαφικήν ακεραιότητα ή δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υγείας ή της ηθικής, την προστασίαν της υπολήψεως ή των δικαιωμάτων των τρίτων, την παρεμπόδισιν της κοινολογήσεως εμπιστευτικών πληροφοριών ή την διασφάλισιν του κύρους και αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας».

⁸¹ «Η άσκησης των δικαιωμάτων τούτων δεν επιτρέπεται να υπαχθή εις άλλους περιορισμούς πέραν των υπό του νόμου προβλεπομένων και αποτελούντων αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία, δια την εθνικήν ασφάλειαν, την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υγείας και της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των τρίτων. Το παρόν άρθρον δεν απαγορεύει την επιβολήν νομίμων περιορισμών εις την άσκησην των δικαιωμάτων τούτων υπό μελών των ενόπλων δυνάμεων, της αστυνομίας ή των διοικητικών υπηρεσιών του κράτους».

δεκαετίες εφαρμογής της Συμβάσεως και κατά πάγια νομολογία του το δικαιοδοτικό όργανο της Ε.Σ.Δ.Α όταν, κατόπιν προσφυγής, διαπιστώνει κρατική παρέμβαση σε ατομική ελευθερία προβαίνει στα ακόλουθα βήματα δικανικής συλλογιστικής⁸²: αναζητά αν υπάρχει εσωτερικός νόμος που προβλέπει την δυνατότητα παρεμβάσεως (1^ο βήμα), εξετάζει αν αυτή (η παρέμβαση) είναι αναγκαία στην κρινόμενη περίπτωση για την εξασφάλιση ενός θεμιτού και προβλεπόμενου σκοπού (2^ο βήμα) και αν είναι απαραίτητη και δικαιολογημένη σε μια δημοκρατική κοινωνία (3^ο βήμα). Ας σημειωθεί ότι η επέμβαση δημόσιας αρχής στην άσκηση των δικαιωμάτων αυτών αποτελεί *εξαιρετική* περίπτωση («δεν επιτρέπεται..., εκτός εάν»). Ο κανόνας είναι η ανεμπόδιστη και ελεύθερη από κρατικές παρεμβάσεις άσκησή τους. Εξάλλου αυτό προκύπτει από το πρώτο κίόλας άρθρο της Ε.Σ.Δ.Α, το αναφερόμενο στην υποχρέωση των Κρατών-μερών για σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου⁸³. Κατ' εξαίρεσιν, επιτρέπεται στα Κράτη να περιορίζουν την άσκηση των ως άνω δικαιωμάτων (άρθρα 8-11) υπό τους όρους όμως και τα όρια που θέτει η ίδια η Σύμβαση και προς επιδίωξη των θεμιτών σκοπών που καταγράφονται κάθε φορά.

2. Το περιθώριο εκτίμησης των εθνικών αρχών

Η περιοριστική κρατική δράση εξετάζεται στο γενικότερο πλαίσιο του περιθωρίου εκτίμησης (*margin of appreciation*) της κρινόμενης κάθε φορά υπόθεσης και των πραγματικών περιστατικών της από τις εθνικές αρχές⁸⁴. Το περιθώριο αυτό συνιστά μία αρχή που διέπει την νομολογία του Δικαστηρίου κι εφαρμόζεται σε εκκρεμείς υποθέσεις για τις οποίες είτε δεν υφίσταται ευρωπαϊκό consensus⁸⁵ είτε δεν υπάρχει σχετική προγενέστερη νομολογία⁸⁶. Υιοθετώντας λοιπόν την αρχή αυτή σε

⁸² Την οποία καταγράφει ο ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, *Διεθνής Προστασία...*, ο.π., σελ. 168.

⁸³ **Άρθρο 1:** Τα υψηλά συμβαλλόμενα μέρη αναγνωρίζουν, εις όλα τα εξαρτώμενα εκ της δικαιοδοσίας τους πρόσωπα, τα καθοριζόμενα εις το πρώτον μέρος της παρούσας Συμβάσεως δικαιώματα και ελευθερίας.

⁸⁴ YUTAKA Arai-Takahashi, *The margin of Appreciation Doctrine and the Principle of Proportionality in the Jurisprudence of the E.C.H.R.*, Intersentia, Antwerp- Oxford- New York, 2002, p. 197-203.

⁸⁵ Δικαιϊκές αντιλήψεις αποδεκτές σε ένα σημαντικό αριθμό κρατών μερών της Σύμβασης σχετικά με το περιεχόμενο ενός δικαιώματος.

⁸⁶ ΡΟΖΑΚΗΣ Χρήστος, «Η Ευρώπη ως κοινωνία δικαίου: ο ρόλος της Ευρωπαϊκής σύμβασης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των οργάνων της», στον τόμο: *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινωνία Δικαίου*, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007, σ. 95 επ. (105-106) και διαδικτυακά στα:

μία εκκρεμούσα ενώπιον του υπόθεσης, το Δικαστήριο θεωρεί ότι η κρίση των εσωτερικών κρατικών οργάνων είναι πιο έγκυρη από την κρίση του διεθνούς δικαστή, διότι οι εθνικές αρχές βρίσκονται εγγύτερα και γνωρίζουν καλύτερα τις κοινωνικές ιδιαιτερότητες που ισχύουν σε μία χώρα⁸⁷. Ως αποτέλεσμα της αναγνώρισης του περιθωρίου εκτίμησης στις εθνικές αρχές, το Δικαστήριο στις περιπτώσεις αυτές ασκεί την ελεγκτική αρμοδιότητά του προβαίνοντας στον έλεγχο και την εξέταση της τυπικής εξωτερικής νομιμότητας του επίδικου κρατικού μέτρου χωρίς να υπεισέρχεται στην ουσία⁸⁸.

Σε κάθε περίπτωση πάντως και προτού καταλήξει εάν θα εφαρμόσει το περιθώριο αυτό ή όχι, το Ε.Δ.Δ.Α. εξετάζει σοβαρά και εις βάθος όλες τις παραμέτρους της υπόθεσης προκειμένου να αχθεί στην κρίση ότι το επίδικο μέτρο δεν πάσχει ουσιαστικά⁸⁹. Εάν όμως πάσχει, το περιθώριο εκτίμησης παρακάμπτεται και εξετάζεται εξ αρχής η υπόθεση με την εκτίμηση των πραγματικών της περιστάσεων. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η υπόθεση Jersild κατά Δανίας (23.9.1994), που απτόταν του άρθρου 10, πεδίο στο οποίο το Ε.Δ.Δ.Α. αναγνωρίζει περιθώριο εκτίμησης. Εν προκειμένω όμως και παρότι τα δανικά δικαστήρια κατέληξαν στην καταδίκη του προσφεύγοντος σε πρόστιμο διότι κρίθηκε συνένοχος στην διάδοση ρατσιστικών λόγων⁹⁰, οι δικαστές του Στρασβούργου έκριναν ότι ο δημοσιογράφος δεν είχε σκοπό να προπαγανδίσει ρατσιστικές απόψεις αλλά να ενημερώσει το κοινό και γι' αυτό η καταδίκη του κρίθηκε ως υπερβολικός περιορισμός της ελεύθερης έκφρασης.

Πρέπει εξάλλου να τονισθεί ότι η νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α διακρίνει κατηγορίες του περιθωρίου, κυμαινόμενες ανάμεσα σε ένα πολύ ευρύ περιθώριο των εθνικών αρχών και σε ένα περιορισμένο, όπου ο έλεγχός του είναι πιο εκτεταμένος⁹¹.

<http://www.proeuro.gr/articles.php?artid=1619&lang=1&catid=1>

http://www.gpadimitriou.gr/university/didaskalia/themeliodi_ep/03_07.html

⁸⁷ Ο.π.

⁸⁸ Ο.π. Μάλιστα ο Ροζάκης τονίζει ότι παρά ταύτα, στις υποθέσεις που διαπιστώνεται αυθαιρεσία ή κατάχρηση εκ μέρους των κρατικών αρχών, το Ε.Δ.Δ.Α. δεν περιορίζεται στην εξέταση της εξωτερικής νομιμότητας αλλά προβαίνει στην ουσιαστική εξέταση των επίδικων μέτρων.

⁸⁹ Ο.π. 106.

⁹⁰ Είχε λάβει και αναμεταδώσει ραδιοφωνικά συνέντευξη από ομάδα νεαρών με ρατσιστικές ιδέες και δράση.

⁹¹ ΡΟΖΑΚΗΣ, ό.π., σελ. 105.

3. Σύμφωνοι με την Ε.Σ.Δ.Α περιορισμοί

Η συνδρομή των ειδικών εκείνων προϋποθέσεων που καθιστούν επιτρεπτή την κρατική επέμβαση αφορά τα ακόλουθα σημεία:

A. Νομοθετική πρόβλεψη

Συνιστά την πρώτη προϋπόθεση, την συνδρομή της οποίας εξετάζει αρχικά το Ε.Δ.Δ.Α. Η νομολογία του Δικαστηρίου έχει ερμηνεύσει αυτή την πρόβλεψη ως εξής⁹²: το επίδικο και περιορίζον την εκάστοτε ελευθερία μέτρο πρέπει να βασίζεται στο εσωτερικό δίκαιο. Ο κρίσιμος νόμος του εσωτερικού δικαίου πρέπει να είναι σύμφωνος με την δικαιοκρατική αρχή και προσβάσιμος στο ενδιαφερόμενο και θιγόμενο πρόσωπο, ώστε αυτό να μπορεί να προβλέψει τις συνέπειες που του επιφυλάσσονται⁹³.

B. Θεμιτός σκοπός

Ένα κράτος με την επιβολή περιοριστικού μέτρου οφείλει να στοχεύει στην επίτευξη ενός εκ των ρητά προβλεπόμενων στο συμβατικό κείμενο σκοπών. Κάθε περιορισμός πρέπει να υπηρετεί έναν θεμιτό σκοπό. Τέτοιοι σκοποί καταγράφονται ξεχωριστά για κάθε δικαίωμα. Η καταγραφή τους είναι εξαντλητική και όχι ενδεικτική⁹⁴.

Εν γένει, οι σκοποί αυτοί είναι δυνατό να κατηγοριοποιηθούν σε δύο μεγάλες ομάδες: η πρώτη εξ αυτών περικλείει σκοπούς δημοσίου συμφέροντος, όπως η δημόσια ασφάλεια, η προάσπιση της τάξεως, της υγείας και της ηθικής. Η δεύτερη ομάδα συμπεριλαμβάνει εκείνα τα συμφέροντα που δεν υπηρετούν ένα δημόσιο σκοπό αλλά συνιστούν ιδιωτικά συμφέροντα, όπως είναι η προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων και ο σεβασμός της υπόληψής τους.

Η επιλογή αυτή των συντακτών της Συμβάσεως να θέσουν ως περιορισμό ατομικών δικαιωμάτων την άσκηση του ιδίου ή διαφορετικών δικαιωμάτων άλλων φορέων είναι αξιοσημείωτη. Κι αυτό διότι η σύγκρουση των δικαιωμάτων και οι περιορισμοί τους είναι πεδία διαφορετικά και ξεχωριστά στη μελέτη της γενικής

⁹² ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, *Θρησκευτική ελευθερία...*, ο.π., σελ. 115, με την σχετική νομολογία.

⁹³ Ο ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ο.π., σελ. 175, κάνει λόγο για συστηματικό έλεγχο της ποιότητας των εθνικών νόμων, υπό την έννοια ότι ο εσωτερικός νόμος πρέπει να είναι προσιτός και προβλεπτικός.

⁹⁴ Απόφαση Buscarini και λοιποί κατά Αγίου Μαρίνου (18.2.1999).

θεωρίας περί ατομικών δικαιωμάτων⁹⁵. Η ένταξη της σύγκρουσης στο πλαίσιο των προβλεπόμενων από την Ε.Σ.Δ.Α περιορισμών είναι ικανή να εγείρει ζητήματα, με ενδεικτικότερο το ακόλουθο: ενώ η σύγκρουση των ατομικών δικαιωμάτων προϋποθέτει την τυπική ισοδυναμία τους υπό την έννοια της ίδιας τυπικής ισχύος τους⁹⁶, οι περιορισμοί αντιμετωπίζονται ως εξαιρέσεις του κανόνος-προστατευόμενου δικαιώματος που οφείλουν να προβλέπονται από το νόμο και να είναι αναγκαίοι σε μία δημοκρατική κοινωνία. Φαίνεται με άλλα λόγια να ελλοχεύει ο κίνδυνος μία αναγνωρισμένη από τη Σύμβαση ελευθερία να εκπέσει από *ισότιμο θεμελιώδες δικαίωμα σε περιορισμό-εξαίρεση μιας άλλης θεμελιώδους ελευθερίας*. Τελικά όμως ένας τέτοιος κίνδυνος αποτρέπεται αφού σε όλα τα δεκτικά περιορισμών δικαιώματα της Ε.Σ.Δ.Α καταγράφεται ως περιορισμός η προστασία των δικαιωμάτων των τρίτων. Με τον τρόπο αυτό οι διατάξεις της Σύμβασης χωρίς να καταλείπουν περιθώριο υποβάθμισης κάποιας ελευθερίας, αντιμετωπίζουν την σύγκρουση υπό διαφορετικό πρίσμα: κάθε ελευθερία εκτός από κανόνας είναι ταυτόχρονα και εξαίρεση μίας άλλης ελευθερίας αποτελώντας θεμιτό περιορισμό της.

Γ. Αναγκαίος σκοπός (ή αρχή της αναλογικότητας)

Πρόκειται για την αμέσως επόμενη προϋπόθεση που εξετάζουν οι δικαστές της Συμβάσεως. Η σημασία της είναι μεγάλη, αφού μέσω αυτής οι δικαστές θέτουν όρια στο περιθώριο της κρατικής εκτίμησης. Ειδικότερα ελέγχουν κατά πόσο υφίσταται μία αναλογική σχέση μεταξύ των περιοριστικών μέτρων και των συγκεκριμένων εξαιρετικών περιστάσεων που επιβάλλουν τη λήψη αυτών των μέτρων⁹⁷. Σύμφωνα με αυτήν την αναλογική σχέση, τα μέτρα που επιβάλλονται από τις αρχές πρέπει όχι μόνο να είναι κατάλληλα για την επίτευξη ενός θεμιτού σκοπού (καταλληλότητα του περιορισμού), αλλά επίσης πρέπει να συνεπάγονται τα λιγότερα δυνατά μειονεκτήματα για τον φορέα του δικαιώματος (αναγκαιότητα του

⁹⁵ Βλ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ο.π., ο οποίος στη ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ των ατομικών δικαιωμάτων αναπτύσσει τη σύγκρουση στο κεφάλαιο περί αμοιβαίων σχέσεων των δικαιωμάτων και τους περιορισμούς σε εκείνο περί προσδιορισμών και περιορισμών τους.

⁹⁶ ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ό.π., σελ. 109, ο οποίος εξηγώντας την έννοια της «ίδιας τυπικής ισχύος» αναφέρει ότι δεν υπάρχουν δικαιώματα υπερέχοντα και υποδεέστερα από νομικής απόψεως.

⁹⁷ ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ο.π., σελ.29.

περιορισμού)⁹⁸. Έτσι κατοχυρώνεται η αρχή της αναλογικότητας, μια αρχή γνωστή ήδη από την εθνική έννομη τάξη⁹⁹. Με την αναγωγή της αρχής αυτής στα πραγματικά περιστατικά της ενίοτε κρινόμενης υποθέσεως, εξασφαλίζεται η άσκηση της ελεγκτικής αρμοδιότητας του Δικαστηρίου επί του περιθωρίου εκτίμησης των κρατικών επεμβάσεων¹⁰⁰.

Δ. Η δημοκρατική κοινωνία¹⁰¹

Αποτελεί μία ιδιαίτερη παράμετρο με βαρύνουσα σημασία. Έχει συμπληρωματικό χαρακτήρα στην εξέταση της αναγκαιότητας του περιορισμού. Το περιοριστικό της ελευθερίας μέτρο πρέπει να είναι αναγκαίο για την διαφύλαξη ενός θεμιτού σκοπού, μέσα σε μία δημοκρατική κοινωνία (*in a Democratic Society*). Κανένας περιορισμός δεν νοείται παρά μόνο στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής

⁹⁸ ΜΠΟΥΧΑΓΙΑΡ Κωνσταντίνος, «Η άρση της σύγκρουσης των δικαιωμάτων της ελευθερίας έκφρασης και της θρησκευτικής ελευθερίας στις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων», *Διοικητική Δίκη*, 12(2000), σελ. 285-297 (296).

⁹⁹ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΑ-ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Δήμητρα, *Η αρχή της αναλογικότητας στο εσωτερικό δημόσιο δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1989, ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ο.π., σελ. 211-219, ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ο.π., σελ.90-95, ΜΠΕΗΣ Ευάγγελος, «Η αρχή της αναλογικότητας –από το δημόσιο στο αστικό και διοικητικό δικονομικό και ιδιωτικό δίκαιο», *Δίκη* 5/1999, σελ. 467 επ. Με την αναθεώρηση του 2001, αντικαταστάθηκε η πρώτη παράγραφος του άρθρου 25 και έτσι η αρχή της αναλογικότητας προβλέπεται πλέον ρητά στο Ελληνικό Σύνταγμα. Άρθρο 25 παρ. 1 εδάφιο δ': *Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα του ανθρώπου πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας*. Βλ. σχετικά, ΓΕΡΟΝΤΑ Απόστολου, «Η αρχή της αναλογικότητας και η τριτενέργεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων μετά την αναθεώρηση του 2001», στο: ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ Ξενοφών (επιμ.), *Πέντε χρόνια μετά τη Συνταγματική Αναθεώρηση του 2001, Τόμος Α'*, Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 2006, σελ. 461-523.

¹⁰⁰ YUTAKA, *The margin of Appreciation...*, ο.π., p. 193. Ο ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, *Θρησκευτική ελευθερία...*, ο.π., σελ. 152, σημειώνει ότι «υπό το φως της αρχής της αναλογικότητας, το Δικαστήριο δύναται να αποδοκιμάσει με πιο «διπλωματικό» και έμμεσο τρόπο τυχόν λανθασμένη επίκληση του θεμιτού σκοπού και να αποφύγει την ευθεία απόρριψη των εθνικών ισχυρισμών».

¹⁰¹ Κατατοπιστική και ενδελεχής η προσέγγιση του ΒΕΓΛΕΡΗ Φαίδωνος, *Οι περιορισμοί των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σελ. 78-90, ο οποίος στο κεφάλαιο «ο ρυθμιστής της δημοκρατικής κοινωνίας», αφενός προβαίνει σε μία ιστορική αναδρομή ερευνώντας και αναζητώντας την προέλευση του όρου, αφετέρου δε εξετάζει με νομική ακρίβεια και διεισδυτικότητα την ερμηνεία του όρου από την νομολογία τόσο του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου όσο και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία τελούσε ακόμη εν ισχύει.

κοινωνίας. Ο περιορισμός που επιβλήθηκε στους θιγομένους ήταν αναγκαίος σε μια δημοκρατική κοινωνία; Αν δοθεί θετική απάντηση, δεν έρχεται σε σύγκρουση με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Αν όμως διαπιστωθεί ότι επέφερε δυσανάλογα βάρη για τους προσφεύγοντες, οδηγεί στην καταδίκη του διαδίκου Κράτους. Και το αμέσως επόμενο ερώτημα: όταν η νομολογία του Στρασβούργου χρησιμοποιεί τον όρο «δημοκρατική κοινωνία», τι εννοεί;

Δύο εκδοχές υπάρχουν: είτε τα κρατούντα στις περισσότερες από τις νομοθεσίες των Κρατών- μερών της Σύμβασης (οντολογική έννοια του όρου)¹⁰² είτε την ιδέα της Δημοκρατίας από την οποία εμπνέεται η πλειοψηφία των δικαστών του Ε.Δ.Δ.Α (δεοντολογική έννοια)¹⁰³. Η πρώτη έννοια αποδίδει την σύγχρονη υπάρχουσα δημοκρατική κοινωνία των ευρωπαϊκών χωρών και αποκρυσταλλώνεται όταν το δικαστήριο προκειμένου να κρίνει εάν ο περιορισμός είναι ανεκτός σε μία δημοκρατική κοινωνία, ερευνά τις εθνικές νομοθεσίες για να διαπιστώσει εάν λόγου χάριν η βλασφημία (ως περιορισμός της ελεύθερης έκφρασης) ή η άμβλωση (ως περιορισμός της ιδιωτικής ζωής), τιμωρείται μόνο στο διάδικο κράτος ή και σε άλλες χώρες της Ευρώπης.

Η δεύτερη έννοια αποδίδει την ιδανική δημοκρατική κοινωνία, όπως την αντιλαμβάνεται το δικαστήριο όταν διατυπώνει για παράδειγμα την θέση πως σε μία δημοκρατική κοινωνία γίνονται δεκτές στο πλαίσιο του άρθρου 10, ακόμη κι εκείνες οι ιδέες ή πληροφορίες που προκαλούν, σοκάρουν ή αναστατώνουν¹⁰⁴.

Με οποιαδήποτε από τις δύο εκδοχές πάντως, η έννοια της δημοκρατίας δεν μπορεί να διακριθεί από εκείνη της ελευθερίας, γι' αυτόν δε το λόγο οι περιορισμοί των ατομικών ελευθεριών είναι θεμιτοί μόνο στο μέτρο που είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατία στηριγμένη στην ελευθερία¹⁰⁵.

4. Άρθρο 9 παρ. 2: η ιδιαιτερότητα της θρησκευτικής ελευθερίας

Η ελευθερία των πεποιθήσεων συνιστά μία ειδική περίπτωση στην εξέταση των θεμιτών περιορισμών, αφού αυτοί ανευρίσκουν το αντικείμενο και πεδίο εφαρμογής τους στην εξωτερική μόνον όψη του δικαιώματος. Το ένα σκέλος του άρθρου, το *forum internum*, συγκαταλέγεται στις απόλυτες ελευθερίες. Σκέψη,

¹⁰² ΣΑΡΜΑΣ, ο.π., σελ. 176.

¹⁰³ Ο.π., σελ. 177.

¹⁰⁴ Ο.π.

¹⁰⁵ ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ο.π., σελ. 218.

συνείδηση, θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις δεν επιδέχονται περιορισμούς. Η ελευθερία εκδήλωσης των ανωτέρω πεποιθήσεων όμως, το *forum externum*, δύναται να περιοριστεί και γι' αυτό εντάσσεται στις δεκτικές περιορισμών ελευθερίες της Ε.Σ.Δ.Α. Με τον τρόπο αυτό εκδηλώνεται η θεμελιώδης σημασία του δικαιώματος που κατοχυρώνεται στο άρθρο 9, αφού αντίθετα με την β' παράγραφο των άρθρων 8, 10 και 11, η οποία καταλαμβάνει το σύνολο των δικαιωμάτων που αναφέρονται στην α' παράγραφο, η β' παράγραφος του 9 αναφέρεται μόνο στην ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας και των πεποιθήσεων¹⁰⁶. Ήδη λοιπόν, επιβάλλεται ένας πρώτος περιορισμός στην περιοριστική δράση των συμβαλλομένων κρατών, από τη στιγμή που δεν νοείται και δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή καμία επέμβασή τους στο *forum internum*.

Η δημόσια ασφάλεια, η προάσπιση της δημοσίας τάξεως, της δημοσίας υγείας και ηθικής καθώς και η προάσπιση των ιδιωτικών δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων προσώπων συναπαρτίζουν τους θεμιτούς σκοπούς στην θεραπεία των οποίων πρέπει να στοχεύουν τα κρατικά μέτρα που θίγουν την ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας. Η καταγραφή τους είναι περιοριστική και όχι ενδεικτική. Είναι διαφωτιστική εν προκειμένω, η στάση του δικαστηρίου στην υπόθεση *Buscarini*¹⁰⁷. Το 1993, τρεις νεοεκλεγέντες βουλευτές του Ανώτατου Γενικού Συμβουλίου (Κοινοβουλίου) του Σαν Μαρίνο ζήτησαν να δώσουν τον προβλεπόμενο καθιερωμένο βουλευτικό όρκο χωρίς την αναφορά στο Ευαγγέλιο. Όπως και έγινε. Αργότερα όμως το Κοινοβούλιο τους διέταξε να ορκισθούν εκ νέου, με επίκληση αυτή την φορά του Ιερού κειμένου. Ειδάλλως θα στερούνταν της βουλευτικής τους θέσης. Εν τέλει οι κ.κ. *Buscarini*, *Manzarola* και *Balda* ορκίσθηκαν κανονικά αλλά παραπονούμενοι

¹⁰⁶ ΜΑΤΘΙΑΣ κ.α., ο.π., σελ. 119, ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ο.π., σελ. 150.

¹⁰⁷ Απόφαση της 18.2.1999. Ανάλυσή της, στους: ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ο.π., σελ. 74-83 και 353-357 (Παράρτημα), ο οποίος την εξετάζει στο πλαίσιο της «αρνητικής» θρησκευτικής ελευθερίας ως του δικαιώματος ν' αποσιωπά κάποιος τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του χωρίς να εξαναγκάζεται να προβεί στην αποκάλυψή τους, ΙΔΙΟΥ, «Σχόλιο στην Απόφαση *Buscarini* και λοιποί του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», *Νομικό Βήμα*, 47/1999, σελ. 1493-1497, ΜΑΤΘΙΑ κ.α., ο.π., σελ. 137, ο οποίος προείδε τη σημασία της απόφασης για τα ελληνικά κοινοβουλευτικά δεδομένα όπως αποδεικνύει το πολύ πρόσφατο ζήτημα της ορκοδοσίας ελλήνων βουλευτών που εξελέγησαν κατά τις εθνικές εκλογές της 16^{ης} Σεπτεμβρίου 2007, ΜΑΓΓΑΝΑΣ και ΚΑΡΑΤΖΑ, ο.π., σελ. 225-228, με την παρατήρηση ότι η ελευθερία συνείδησης και θρησκείας υποχρεώνει το Κράτος να αποδέχεται την άρνηση βουλευτών να ορκισθούν στο Ιερό Ευαγγέλιο, ΣΑΡΜΑ, ο.π., σελ. 154, ο οποίος την εντάσσει στο κεφάλαιο περί ουδετερότητας του Κράτους απέναντι στις διάφορες θρησκείες.

προσέφυγαν στα όργανα του Στρασβούργου όπου επικαλέστηκαν παραβίαση του άρθρου 9. Ο βασικός ισχυρισμός τους ήταν ότι η άσκηση ενός πολιτικού δικαιώματος, όπως είναι η διατήρηση της βουλευτικής ιδιότητας, εξαρτιόταν από την δημόσια ομολογία πίστης στην χριστιανική θρησκεία.

Ο αντίλογος της Κυβέρνησης περί μη περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας των προσφευγόντων βουλευτών, συνοψιζόταν στον ισχυρισμό ότι η επιβολή του όρκου είχε απολέσει πλέον τον αρχικό θρησκευτικό της χαρακτήρα και υπηρετούσε μόνον την ανάγκη διαφύλαξης της δημοσίας τάξης, με την έννοια της κοινωνικής συνοχής και της πίστης των πολιτών στους παραδοσιακούς θεσμούς. Το Ε.Δ.Δ.Α απέρριψε τους κυβερνητικούς ισχυρισμούς, ομόφωνα αποδέχθηκε την παραβίαση και υιοθέτησε την θέση ότι η άσκηση των κοινοβουλευτικών καθηκόντων, η οποία συνεπάγεται την πολυφωνία ως αντιπροσώπευση διαφορετικών θεωρήσεων της κοινωνίας, είναι αντιφατικό να υποβάλλεται σε δήλωση δέσμευσης σε συγκεκριμένη θρησκεία. Ειδικότερα μάλιστα ξεκαθάρισε πως η καταγραφή των περιορισμών είναι *εξαντλητική*. Συνεπώς περιορισμός της ελευθερίας της θρησκείας που υπηρετεί ιστορικούς ή πατριωτικούς σκοπούς, μη συμπεριλαμβανόμενους στην β' παράγραφο, δεν είναι ανεκτός από το άρθρο 9¹⁰⁸.

Σε γενικές γραμμές πάντως, το Δικαστήριο αναγνωρίζει στα Κράτη ευρύ περιθώριο στη θεμελίωση και αιτιολόγηση των θεμιτών σκοπών. Τα όρια των εννοιών «δημόσια τάξη- δημόσια ασφάλεια- δημόσια υγεία και ηθική» παρουσιάζονται πολύ ελαστικά, ενώ στην έννοια του ιδιωτικού συμφέροντος προστίθεται ό,τι δεν εμπίπτει στο δημόσιο. Έτσι σχεδόν ό,τι προβάλλουν οι εθνικές αρχές, περικλείεται στην έννοια των θεμιτών σκοπών¹⁰⁹. Η ratio της νομολογιακής αυτής πρακτικής έγκειται στην διαπίστωση ότι οι εθνικές αρχές βρίσκονται εγγύτερα στην καθημερινή ζωή των προστατευόμενων από την Ε.Σ.Δ.Α προσώπων απ' ότι οι δικαστές του Ε.Δ.Δ.Α. με αποτέλεσμα να γνωρίζουν καλύτερα τις τοπικές τους ανάγκες.

Παρά ταύτα η αποτελεσματική προστασία των ατομικών ελευθεριών και συγκεκριμένα της θρησκευτικής ελευθερίας, δεν κινδυνεύει να περιοριστεί και να καταστεί ανενεργής, αφού ως ασφαλιστική δικλείδα λειτουργεί ο έλεγχος της αναγκαιότητας και αναλογικότητας των εθνικών μέτρων. Έτσι, στις γνωστότερες ελληνικού ενδιαφέροντος αποφάσεις για προσβολή της θρησκευτικής ελευθερίας το

¹⁰⁸ ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ο.π., σελ. 142.

¹⁰⁹ Ο.π., σελ. 143-152, όπου και αρκετές νομολογιακές αναφορές

δικαστήριο έκρινε ότι ο εκάστοτε περιορισμός δεν ήταν αναγκαίος. Στις υποθέσεις Κοκκινάκης και Μανουσάκης αντίστοιχα, δεν αποδείχθηκε βάσει των δεδομένων που προέκυψαν από τους ισχυρισμούς τόσο των μαρτύρων του Ιεχωβά όσο και της ελληνικής Κυβέρνησης, ότι συνέτρεχε επιτακτική κοινωνική ανάγκη για τον ποινικό κολασμό των προσφευγόντων¹¹⁰. Η καταδίκη τους από τις ελληνικές δικαστικές αρχές ήταν ένα μέτρο μη αναγκαίο, μη σύμφωνο με την αρχή της αναλογικότητας και συνεπώς παραβίαζε το άρθρο 9 της Σύμβασης.

5. Άρθρο 10 παρ. 2: το πλέγμα «καθηκόντων και ευθυνών» και προστασίας της ηθικής.

Υπάρχουν όρια στην τέχνη^{111, 112}; Σίγουρα, πρόκειται για ένα εύλογο ερώτημα που αντικατοπτρίζει σ' ένα βαθμό και την νομική προβληματική για την επιβολή περιορισμών στην ελευθερία της τέχνης. Η απάντηση των δικαστών της Ε.Σ.Δ.Α είναι θετική: η άσκηση της ελευθερίας της καλλιτεχνικής δημιουργίας, η οποία βάσει της νομολογίας και της θεωρίας εντάσσεται στο προστατευτικό πεδίο της α' παραγράφου του άρθρου 10, υπόκειται στους περιορισμούς που προβλέπονται από την β' παράγραφο.

Οι περιορισμοί αυτοί πρέπει να προβλέπονται από εσωτερικό νόμο, να στοχεύουν είτε στην προστασία της εθνικής ασφάλειας, της εδαφικής ακεραιότητας ή δημοσίας ασφάλειας είτε στην προάσπιση της τάξεως ή στην πρόληψη του εγκλήματος ή στην παρεμπόδιση της κοινολογήσεως εμπιστευτικών πληροφοριών είτε στη διασφάλιση του κύρους και της αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας ή τέλος στην προστασία της υπολήψεως και των δικαιωμάτων των τρίτων και φυσικά να είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία. Η παράθεση των θεμιτών σκοπών και η αντιπαραβολή τους με τους αντίστοιχους των υπολοίπων ελευθεριών που επιδέχονται περιορισμούς, δίνει την εντύπωση ευρύτερης καταγραφής, άρα και μεγαλύτερης ευχέρειας των κρατών να προβαίνουν σε περιοριστικά της ελευθερίας

¹¹⁰ VAN DIJK Pieter, ο.π., p. 769.

¹¹¹ ΚΩΣΤΑΡΑΣ, «Ελευθερία της τέχνης και Ποινικό Δίκαιο», ο.π., σελ. 418 επ.

¹¹² Στην ελληνική συνταγματική έννομη τάξη η ελευθερία της τέχνης δεν υπάγεται σε κανενός είδους ειδικούς περιορισμούς. Γίνεται δεκτό όμως ότι μπορεί να περιορισθεί για λόγους προστασίας άλλων έννομων αγαθών συνταγματικής περιωπής. Επιπλέον οι γενικοί περιορισμοί των νόμων ισχύουν και για τους δημιουργούς έργων τέχνης. Σχετικά βλ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ο.π., σελ. 743-745, ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, «Η ελευθερία της τέχνης...», ο.π., σελ. 91-92, ΘΕΟΔΟΣΗΣ, ο.π., σελ. 145-146.

της έκφρασης μέτρα. Ενδεικτικά, η εδαφική ακεραιότητα, η μη αποκάλυψη εμπιστευτικών πληροφοριών και η διασφάλιση του δικαστικού κύρους και της αμεροληψίας, εμφανίζονται στο πλέγμα των άρθρων 8-11, για πρώτη φορά στο άρθρο αυτό. Παρά ταύτα, η νομολογιακή προσέγγιση των εν λόγω περιορισμών έχει διαμορφώσει μία στενή ερμηνεία τόσο αυτών όσο και της έννοιας της αναγκαιότητάς τους¹¹³.

Ειδική μνεία πρέπει να γίνει και στο σημείο εκείνο της παραγράφου που αναφέρεται σε «ευθύνες και καθήκοντα» (*duties and responsibilities*), απορρέοντα από την ελευθερία της εκφράσεως. Γίνεται δεκτό¹¹⁴ ότι το εδάφιο αυτό τυγχάνει εφαρμογής σε τρεις κυρίως περιπτώσεις: α. στην άσκηση της ελευθερίας του τύπου, η οποία συνεπάγεται ευθύνες για τους δημοσιογράφους, β. στο δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης των στρατιωτικών και των δημοσίων υπαλλήλων και γ. στους περιορισμούς που αναφέρονται στην προστασία της ηθικής. Η τελευταία γ' περίπτωση αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας.

Η έννοια των ευθυνών και καθηκόντων καθίσταται πιο εναργής και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο σ' εκείνες τις περιπτώσεις όπου ο περιορισμός αποσκοπεί στην προστασία της ηθικής¹¹⁵, διότι το δικαστήριο αναγνωρίζει ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης στις εθνικές αρχές¹¹⁶. Στην υπόθεση Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου (7.12.1976)¹¹⁷, γνωστή και ως το «κόκκινο βιβλίο του μαθητή», οι

¹¹³ VAN DIJK Pieter, ο.π., p. 793-794, όπου επιτυχώς αναφέρονται ως παράδειγμα της τακτικής αυτής, οι τουρκικές υποθέσεις οι σχετικές με την ελευθερία του τύπου, στις οποίες κρίθηκε ότι κατά την Ε.Σ.Δ.Α δεν είναι δεκτικές περιορισμών δηλώσεις δια του τύπου που έδιναν μεν μία εξαιρετικά αρνητική εικόνα για το τουρκικό κράτος αλλά δεν παρακινούσαν σε βία, ένοπλη αντίσταση ούτε περιείχαν μισαλλόδοξο λόγο. Για τις ίδιες υποθέσεις κάνει λόγο και ο ΣΑΡΜΑΣ, ο.π., σελ. 183-186.

¹¹⁴ VAN Dijk, ο.π., σελ. 802.

¹¹⁵ Ο.π., σελ. 806.

¹¹⁶ Ο.π., σελ. 807. Βλ. επίσης ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ό.π., σελ. 236 με τις εκεί παραπομπές, ο οποίος παρουσιάζοντας συνοπτικά την ελευθερία της έκφρασης, αναφέρει ότι το περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται στις εθνικές αρχές σχετικά με τις επεμβάσεις τους στο 10 κυμαίνεται ανάλογα με το περιεχόμενο του λόγου: στον πολιτικό λόγο, το περιθώριο είναι πολύ στενό άρα και η προστασία του 10 ιδιαίτερα εκτεταμένη, στον τύπο είναι στενό, στην καλλιτεχνική έκφραση είναι ευρύ σε περιπτώσεις προστασίας της ηθικής, στις οποίες η ελευθερία της τέχνης τίθεται υπό εκτεταμένο περιορισμό.

¹¹⁷ ΜΑΓΓΑΝΑΣ και ΚΑΡΑΤΖΑ, ο.π., σελ. 267-271. Πρόκειται για απόφαση-ορόσημο για την οριοθέτηση της δημοκρατικής κοινωνίας, αφού τότε κρίθηκε ότι οι έννοιες πλουραλισμός - ανεκτικότητα - ευρύτητα πνεύματος σηματοδοτούν και προσδιορίζουν τον δημοκρατικό χαρακτήρα στον ευρωπαϊκό χώρο.

δικαστές τέθηκαν αντιμέτωποι με διάφορα ενδιαφέροντα για την ερμηνεία της Σύμβασης ζητήματα. Ο προσφεύγων, ιδιοκτήτης εκδοτικού οίκου στο Λονδίνο, προσέφυγε στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του ανθρώπου, επικαλούμενος προσβολή της ελευθερίας της έκφρασής του και παραπονούμενος για τα μέτρα που οι βρετανικές αρχές έλαβαν κατά του «μικρού κόκκινου βιβλίου για χρήση των μαθητών», δικαιώματα μεταφράσεως και δημοσιεύσεως του οποίου είχε αγοράσει.

Στηριζόμενες στην εσωτερική νομοθεσία περί ασέμνων, οι αρχές προχώρησαν στην κατάσχεση και καταστροφή αντιτύπων και απαγόρευση συνέχισης της διανομής του σε σχολικά συγκροτήματα, ενώ το δικαστήριο τον καταδίκασε σε χρηματικό πρόστιμο για παραβίαση του ως άνω νόμου. Το περιεχόμενο του βιβλίου έθιγε διάφορα νεανικά ζητήματα, όπως οι σχέσεις με τους γονείς, τους καθηγητές, το άλλο φύλο και από την ενδελεχή εξέταση του βρετανικού δικαστηρίου προέκυψε ότι ορισμένα κεφάλαιά του οδηγούσαν σε διαφθορά των νέων σχετική κυρίως με την πορνογραφία και την υιοθέτηση βίαιων και σκληρών συμπεριφορών στις μεταξύ τους σχέσεις.

Το Ε.Δ.Δ.Α κατά την εξέταση της προσφυγής, λαμβάνοντας υπόψη ότι το βιβλίο απευθυνόταν σε μία ευαίσθητη κοινωνική ομάδα, τους εφήβους μεταξύ 12 και 18 ετών, δέχθηκε τη μη παραβίαση του άρθρου 10 από την κρατική επέμβαση στην ελεύθερη έκφραση. Οι εθνικές αρχές εφαρμόζοντας συγκεκριμένο νόμο του 1964, στόχευαν στην προστασία της ηθικής των νέων, στόχο νόμιμο και αναγκαίο σε μία δημοκρατική κοινωνία. Για την εκτίμηση της αναγκαιότητας των ληφθέντων μέτρων καθοριστικό ρόλο στην εκτίμηση των δικαστών έπαιξαν τα «καθήκοντα και οι ευθύνες» του ενδιαφερομένου εκδότη.

Επιπλέον, η ελεύθερη κυκλοφορία του βιβλίου στη Δανία και σε αρκετά Κράτη- μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης δεν άσκησε επίδραση στη δικανική του κρίση, αφού σύμφωνα με το σκεπτικό του δεν μπορεί να συναχθεί από τα εσωτερικά δίκαια των συμβαλλομένων κρατών μία ενιαία ευρωπαϊκή έννοια της ηθικής¹¹⁸.

Μη ενιαία έννοια και αντίληψη περί ηθικής διαπιστώθηκε και μετέπειτα, στην υπόθεση Muller¹¹⁹. Το σημαντικό σημείο της απόφασης έγκειται ξανά στο

¹¹⁸ Βλ. ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, «Η έννοια της Ηθικής...», ο.π., σελ. 190-196., όπου υπάρχει ανάλυση τεσσάρων παραγόντων (χρόνος, τόπος, προστατευόμενα πρόσωπα, προστατευόμενο δικαίωμα) που οδηγούν στη διαφορετική προσέγγιση της έννοιας «ηθική» από τα ευρωπαϊκά κράτη.

¹¹⁹ Το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι «οι αντιλήψεις για τη σεξουαλική ηθική έχουν αλλάξει τα τελευταία χρόνια», βλ. Υπόθεση Muller..., παρ. 36.

συνδυασμό «ευθυνών και καθηκόντων» και προστασίας της ηθικής. Συνδυασμός που οδηγεί στην αναγνώριση ευρύτερου περιθωρίου εκτίμησης των ελβετικών αρχών. Πιο συγκεκριμένα, επισημάνθηκε ότι οι πίνακες είχαν εκτεθεί σε μία ανοικτή εκδήλωση χωρίς περιορισμούς. Δεν υπήρχε ούτε εισιτήριο ούτε όριο ηλικίας για την είσοδο σε αυτή. Ως εκ τούτου το Δικαστήριο δεν βρήκε παράλογο το ότι οι δικαστές της Ελβετίας θεώρησαν πως οι πίνακες μπορούσαν να πληγώσουν βάνανυσα την αιδώ των ατόμων με κανονική ευαισθησία λόγω του υπερτονισμού της σεξουαλικής δραστηριότητας υπό την πλέον ωμή πλευρά της.

Οι δύο ως άνω υποθέσεις προλειαίνουν το έδαφος για το Β' Μέρος του πονήματος: όταν ο θεμιτός σκοπός της επέμβασης στην ελευθερία του 10 και ειδικότερα στην ελευθερία της τέχνης είναι η προστασία όχι της ηθικής αλλά των θρησκευτικών πεποιθήσεων του 9, πως διαμορφώνεται η στάση του Ε.Δ.Δ.Α; Η καλλιτεχνική δημιουργία αντιμετωπίζεται όπως όταν εισέρχεται στη σφαίρα της ηθικής; Το περιθώριο εκτίμησης είναι εξίσου ευρύ; Η τέχνη τίθεται εκ νέου υπό περιορισμούς;

Β' ΜΕΡΟΣ: ...στη δυναμική της συγκρούσεώς τους.**I. Δύο υποθέσεις-σταθμοί στη νομολογία του Ε.Α.Δ.Α.**

1. Η «σύννοδος του έρωτα» στο Innsbruck της Αυστρίας...

Η πρώτη υπόθεση¹²⁰ διαδραματίστηκε στην Αυστρία κατά την δεκαετία του '80 και πρωταγωνιστούσε σ' αυτήν μία εταιρεία μη κερδοσκοπική, με την επωνυμία Otto Preminger Institute für audiovisuelle Mediengestaltung (εφεξής OPI). Η εταιρεία αυτή, που είχε ιδρυθεί στο Innsbruck και έφερε το όνομα του γνωστού σκηνοθέτη και παραγωγού Otto Preminger, ανήγγειλε για τα μέλη της άνω των 17 ετών, μία σειρά έξι προβολών της ταινίας Das Liebeskonzil (η σύννοδος του έρωτα), οι οποίες θα ήταν ανοικτές στο ευρύ κοινό και θα ξεκινούσαν στις 13 Μαΐου 1985. Οι ώρες προβολής θα ήταν βραδινές, αφού πέντε προβολές θα ξεκινούσαν στις 10 το βράδυ εκτός από μία που θα γινόταν στις 4 το απόγευμα.

Η ταινία αποτελούσε διασκευή του ομώνυμου θεατρικού έργου του Oscar Panizza. Ο τελευταίος εξαιτίας του συγκεκριμένου έργου είχε καταδικαστεί για βλασφημία το 1895, ενώ η κυκλοφορία του έργου απαγορεύτηκε στη Γερμανία. Ο λόγος της καταδίκης του ήταν ότι το έργο εκτυλισσόταν στον Παράδεισο, όπου παρουσίαζε τον Θεό Πατέρα ως γέρικο, ασθενή και αναποτελεσματικό, τον Κύριο Ιησού Χριστό ως απόλυτα εξαρτημένο από την μητέρα του και την Υπεραγία Θεοτόκο ως ασυνείδητη και έκφυλη γυναίκα. Κεντρική του ιδέα είχε την θέση ότι η σύφιλη είναι τιμωρία που ο Θεός επέβαλε σε συνεργασία με το διάβολο για όσα συνέβησαν κατά την Αναγέννηση στην αυλή του Πάπα Αλεξάνδρου Βοργία VI. Η ταινία του Werner Schroeter βασισμένη στο σενάριο του Panizza, ξεκινά και ολοκληρώνεται με σκηνές αναπαράστασης της δίκης του, μεσολαβούν αποσπάσματα από τη θεατρική παράσταση που είχε ανέβει στο θέατρο Belli της Ρώμης το 1981 και η οποία είχε προκαλέσει μεγάλο θεατρικό σκάνδαλο, ενώ στα ιερά πρόσωπα της χριστιανικής πίστης όχι μόνο προσδίδονται ανθρωποπαθή χαρακτηριστικά αλλά και καθίστανται αντικείμενα διασυρμού. Επί παραδείγματι ο Θεός Πατήρ προσκυνά τον διάβολο, ανταλλάσσει μαζί του ασπασμό και τον αποκαλεί φίλο Του, ο Χριστός

¹²⁰ Υπόθεση Otto Preminger-Institute v. Austria (20.9.1994). Το πλήρες κείμενο της απόφασης στην αγγλική στην ιστοσελίδα: http://www.mediator.online.bg/eng/ottopr_e.htm

εμφανίζεται ως ενήλικας διανοητικά καθυστερημένος και η Παναγία δείχνει ένα βαθμό ερωτικής ροπής προς τον διάβολο¹²¹.

Πριν την προβολή της κινηματογραφικής ταινίας, η εταιρεία προέβη σε δημοσίευση ειδικού ενημερωτικού δελτίου τύπου¹²², με το οποίο σύντομα αλλά και κατατοπιστικά γνωστοποιούσε πως το έργο περιείχε καυστική σάτιρα της Καθολικής Εκκλησίας¹²³. Είχε προηγηθεί πάντως η προβολή της κινηματογραφικής ταινίας στη Βιέννη και στο Γκράτς δίχως την οποιανδήποτε κρατική επέμβαση. Στο Innsbruck παρά ταύτα έμελλε να επακολουθήσει μία εντελώς διαφορετική εξέλιξη: αρχικά με την κινητοποίηση του επισκόπου της καθολικής εκκλησίας, που προκάλεσε κατόπιν και την παρέμβαση του γενικού εισαγγελέα.

Α. ...ενώπιον των εθνικών αρχών.

Ο τελευταίος, στις 10 Μαΐου 1985, άσκησε ποινική δίωξη εναντίον του διευθυντή της κινηματογραφικής εταιρείας για διασυρμό θρησκευτικών δογμάτων στηριζόμενος στο άρθρο 188 του αυστριακού Ποινικού Κώδικα¹²⁴, ενώ δυο ημέρες αργότερα στις 12 Μαΐου υπέβαλε αίτημα για τη λήψη του μέτρου της κατάσχεσης της επίμαχης ταινίας βάσει του άρθρου 36 της αυστριακής νομοθεσίας περί των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης (Media Act). Το Περιφερειακό Δικαστήριο της περιοχής έκανε

¹²¹ Υπόθεση Otto Preminger ο.π., παρ. 22.

¹²² "Oskar Panizza's *satirical tragedy* set in Heaven was filmed by Schroeter from a performance by the Teatro Belli in Rome and set in the context of a reconstruction of the writer's trial and conviction in 1895 *for blasphemy*. Panizza starts from the assumption that syphilis was God's punishment for man's fornication and sinfulness at the time of the Renaissance, especially at the court of the Borgia Pope Alexander VI. In Schroeter's film, God's representatives on Earth carrying the insignia of worldly power closely resemble the heavenly protagonists. *Trivial imagery and absurdities of the Christian creed are targeted in a caricatural mode and the relationship between religious beliefs and worldly mechanisms of oppression is investigated*".

¹²³ Το ενημερωτικό δελτίο διανεμήθηκε στα 2.700 μέλη της εταιρείας, αναρτήθηκε σε διάφορα δημόσια σημεία της πόλης και στον κινηματογράφο 'Cinematograph', τον οποίο λειτουργούσε η συγκεκριμένη εταιρεία. Τέλος, μία τοπική εφημερίδα περιείχε ανακοίνωση του τίτλου της ταινίας, της ημερομηνίας, της ώρας και του τόπου προβολής της χωρίς όμως να αναφέρεται στο περιεχόμενό της.

¹²⁴ Όποιος διασύρει ή προσβάλλει υπό συνθήκες που μπορούν να προκαλέσουν δικαιολογημένο αποτροπιασμό α. πρόσωπο ή αντικείμενο, που είναι αντικείμενο λατρείας μιας εκκλησίας ή θρησκευτικής κοινότητας νόμιμα αναγνωρισμένης στη χώρα, β. δόγμα ή έθιμο, που επιτρέπεται από το νόμο, γ. θεσμό που λειτουργεί βάσει των κανόνων συγκεκριμένης εκκλησίας ή κοινότητας, τιμωρείται με φυλάκιση έως έξι μηνών ή με πρόστιμο μέχρι...Βλ. υπόθεση Otto Preminger ο.π., παρ. 25.

αποδεκτή την αίτηση κατάσχεσης την ίδια ημέρα, με αποτέλεσμα να μην πραγματοποιηθεί η προγραμματισμένη για την επομένη, πρώτη δημόσια προβολή. Νομικό έρεισμα προκειμένου να προβεί στη λήψη αυτού του «ασφαλιστικού μέτρου» βρήκε στην πιθανολόγηση ότι το περιεχόμενο της ταινίας πληροί τις προϋποθέσεις του 188. Η κατάσχεση έλαβε χώρα στη Βιέννη στις 11 Ιουνίου. Η προσβολή της διαταγής κατασχέσεως με την ασκηθείσα έφεση δεν απέδωσε καρπούς, διότι το Εφετείο του Innsbruck απέρριψε το ένδικο μέσο στις 30 Ιουνίου, κρίνοντας ότι ο περιορισμός της καλλιτεχνικής έκφρασης από την θρησκευτική ελευθερία ήταν δικαιολογημένος. *Ήταν τόσο σοβαρός ο εμπαιγμός και η προσβολή του θρησκευτικού συναισθήματος του μέσου θρησκευόμενου πιστού ατόμου*¹²⁵ *ώστε η προστασία του υπερτερούσε της προστασίας αφενός του δικαιώματος του κοινού για καλλιτεχνική πληροφόρηση και αφετέρου των οικονομικών συμφερόντων των φορέων που επιθυμούσαν την πολύκροτη προβολή*¹²⁶.

Όσον αφορά την ποινική δίωξη, αυτή έπαυσε τον Οκτώβριο του ιδίου έτους, όχι όμως και η δικαστική διαμάχη. Η συνέχιση της υπόθεσης ενώπιον των ποινικών δικαστικών αρχών βασίστηκε στη διαδικασία των αντικειμενικών δικαστικών μέτρων (objective proceedings). Αυτή η διαδικασία προβλέπεται στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 33 της Media Act, άρχεται με πρωτοβουλία του εισαγγελέα και στοχεύει όχι στην ποινική καταδίκη ενός προσώπου αλλά στην παύση της κυκλοφορίας δημοσιεύματος το οποίο πληροί την αντικειμενική υπόσταση ενός ποινικού αδικήματος¹²⁷. Διάδικος στην εν λόγω διαδικασία ενώπιον του Περιφερειακού Δικαστηρίου του Innsbruck ήταν η υπεύθυνη για τη διανομή της ταινίας εταιρεία Crezny, ως φορέας των πνευματικών δικαιωμάτων επ' αυτής. Ο διευθυντής της OPI παρουσιάστηκε καταθέτοντας ως μάρτυρας. Το δικαστήριο με την αυθημερόν (10.10.1986) εκδοθείσα απόφασή του, διέταξε τη δήμευση της ταινίας, απόφαση που προσβλήθηκε από τον διευθυντή της OPI ο οποίος συνυπέβαλλε ανακοίνωση διαμαρτυρίας για περιορισμό της ελευθερίας της τέχνης, υπογεγραμμένη από 350 περίπου άτομα. Στις 25 Μαρτίου του '87 η έφεση κρίθηκε απαράδεκτη για τυπικούς λόγους αφού ο εκκαλών δεν είχε την ιδιότητα του διαδίκου αλλά του απλού μάρτυρα.

¹²⁵ Σύμφωνα με το αυτούσιο απόσπασμα της απόφασης στην αγγλική: *‘...to offend the religious feelings of an average person with normal religious sensitivity’*.

¹²⁶ Παρ. 13.

¹²⁷ Παρ. 28, όπου και η παράθεση του κειμένου της συγκεκριμένης διάταξης.

Η κατάληξη της υπόθεσης και η εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων συντελέστηκε κατά τα τέλη του Ιουλίου του 1988 με την άρνηση του Γενικού Εισαγγελέα της Αυστρίας να ικανοποιήσει το αίτημα του δικηγόρου της OPI, το οποίο αφορούσε την άσκηση αίτησης ακυρώσεως υπέρ του νόμου ενώπιον του Ανωτάτου Δικαστηρίου.

Συμπερασματικά, οι αυστριακές δικαστικές αρχές κλήθηκαν να λάβουν θέση σχετικά με τη σύγκρουση των δύο συνταγματικών δικαιωμάτων, αφού η κατοχύρωση τόσο της θρησκευτικής ελευθερίας όσο και εκείνης της τέχνης είναι ρητή σε εθνικό συνταγματικό επίπεδο¹²⁸. Ποια στάση έλαβαν τα δικαστήρια; Η κρίση τους ήταν σαφής: η ελευθερία της τέχνης συνιστά ένα θεμελιώδες συνταγματικό δικαίωμα, εκτείνεται σε τέτοιο βαθμό ώστε να συμπεριλάβει κάθε μορφή καλλιτεχνικής δημιουργίας, δεν είναι όμως απεριόριστη. Επιδέχεται περιορισμών που μπορεί να προέρχονται είτε από άλλα συνταγματικώς κατοχυρωμένα δικαιώματα είτε από την επιτακτική ανάγκη για ομαλή κοινωνική συμβίωση. Εν προκειμένω η καλλιτεχνική ελευθερία περιοριζόταν από ένα άλλο συνταγματικό δικαίωμα, την ελευθερία της θρησκείας και της συνείδησης, οι φορείς της οποίας (χριστιανοί του Innsbruck) δέχονταν μία σοβαρή προσβολή των θρησκευτικών τους συναισθημάτων. Η ανάγκη προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας της πλειοψηφίας των πιστών χριστιανών της περιοχής κρίθηκε εν τέλει υπερέχουσα της προστασίας της δημιουργίας των καλλιτεχνών, των οικονομικών συμφερόντων των εταιρειών και του ενδιαφέροντος της μειοψηφίας για προβολή και παρακολούθηση της ταινίας.

B. ...ενώπιον των οργάνων της Ε.Σ.Δ.Α.

Η αυστριακή εταιρεία των φίλων του κινηματογράφου προσέφυγε στα όργανα κρίσεως της Ε.Σ.Δ.Α. Με την από 6.10.1987 αίτησή της στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου επικαλέστηκε παραβίαση του άρθρου 10 από τις αυστριακές αρχές. Βασικός ισχυρισμός στο νομικό οπλοστάσιό της: «τόσο η κατάσχεση όσο και η δήμευση της ταινίας προσέβαλαν το δικαίωμα που είχε βάσει του 10, χωρίς να δικαιολογούνται υπό το πρίσμα της β' παραγράφου του»¹²⁹.

¹²⁸ Το απαραβίαστο της ελευθερίας των πεποιθήσεων και της συνείδησης κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 και η ελευθερία της τέχνης στο άρθρο 17^a του Θεμελιώδους Νόμου (Basic Law). Το τελευταίο καθιερώνει την προστασία της καλλιτεχνικής δημιουργίας, των εκδόσεων έργων τέχνης καθώς και της διδασκαλίας της τέχνης.

¹²⁹ Ε.Ε.Δ.Α. Otto Preminger-Institute v. Austria, (Application No. 13470/87), part COMPLAINTS.

Η επιτροπή προτού παραπέμψει την υπόθεση στο Δικαστήριο, προέβη στη διατύπωση ορισμένων σημαντικών σημείων: αρχικά απορρίπτοντας τον ισχυρισμό της αυστριακής κυβέρνησης περί μη νομιμοποίησης της εταιρείας¹³⁰, δέχθηκε ότι η Otto Preminger δικαιούται να προσφύγει ως θύμα ενώπιον των οργάνων του Στρασβούργου διότι εμποδίστηκε από του να πραγματοποιήσει την προβολή της ταινίας¹³¹. Με τον τρόπο αυτό αναγνωρίστηκε ως φορέας της ελευθερίας της καλλιτεχνικής έκφρασης. Ακολούθως οι ισχυρισμοί της εταιρείας, όπως διατυπώθηκαν και προβλήθηκαν ενώπιον της Επιτροπής¹³², έγιναν αποδεκτοί με συνέπεια να θεωρηθεί παραδεκτή η αίτησή της και να παραπεμφθεί για την τελική κρίση στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο. Το τελευταίο είχε διαφορετική άποψη. Εξετάζοντας τα πραγματικά δεδομένα της υπόθεσης κατέληξε ότι η στάθμιση των δύο δικαιωμάτων από τις αυστριακές αρχές ήταν σύμφωνη με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Πως κατέληξε όμως σ' αυτήν την απόφαση;

Η εναρκτήρια σκέψη του δικαστηρίου, όπως σε κάθε αχθείσα ενώπιόν του υπόθεση έτσι και σ' αυτήν, αφορούσε την ανάγκη εξέτασης των τριών βασικών ζητημάτων: ο περιορισμός που εκδηλώθηκε ως επέμβαση στην ελευθερία εκφράσεως της προσφεύγουσας εταιρείας α. προβλεπόταν από το εσωτερικό δίκαιο, β. επεδίωκε κάποιον από τους θεμιτούς σκοπούς της β' παραγράφου και γ. ήταν αναγκαίος σε μια δημοκρατική κοινωνία για την επίτευξη του ανωτέρω σκοπού¹³³; Τυχόν αρνητική απάντηση σ' ένα από τα τρία σκέλη της ερώτησης θα συνεπαγόταν παραβίαση του 10 και προσβολή του δικαιώματος της αυστριακής εταιρείας.

Προτού εισέλθουμε στην εξέταση των πτυχών αυτών, αξίζει να αναφέρουμε ότι επαναλαμβάνονται οι βασικές νομολογιακές αρχές σύμφωνα με τις οποίες τόσο η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας όσο και η ελευθερία της

¹³⁰ Ισχυρισμός βασισμένος στην εξέλιξη των εσωτερικών δικαστικών διαδικασιών, στις οποίες δεν συμμετείχε η ίδια η εταιρεία αλλά αφενός ο διευθυντής της κατά του οποίου είχε ασκηθεί ποινική δίωξη, αφετέρου η εταιρεία Crezny που είχε τα πνευματικά δικαιώματα του φιλμ και κατά της οποίας εκτελέσθηκε η κατάσχεση και δήμευσή του.

¹³¹ E.E.Δ.Α. Otto Preminger..., part PROCEEDINGS.

¹³² Ο.π., part THE LAW. Συνοπτικά αφορούσαν: 1. την μη πρόβλεψη των περιοριστικών μέτρων από εσωτερικό νόμο, δεδομένου ότι η σχετική νομοθεσία ερμηνεύτηκε με αντισυνταγματικό τρόπο, 2. το δυσανάλογο χαρακτήρα των επιβληθέντων μέτρων και 3. τον δημοκρατικό χαρακτήρα των ευρωπαϊκών εννόμων τάξεων ο οποίος επιτρέπει την προβολή ακόμη και σοκαριστικών ή ενοχλητικών έργων τέχνης στο ενδιαφερόμενο καλλιτεχνικό κοινό.

¹³³ Υπόθεση Otto Preminger..., παρ. 43.

έκφρασης συνιστούν θεμέλια της δημοκρατικής κοινωνίας, με την πρώτη να αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία της ταυτότητας των πιστών και την δεύτερη να προστατεύεται και όταν αφορά απόψεις που σοκάρουν, προκαλούν ή ενοχλούν το Κράτος ή οποιονδήποτε πολίτη¹³⁴.

Ως προς το πρώτο σκέλος, *οι δικαστές διαπίστωσαν ότι οι αυστριακές κρατικές αρχές εφήρμοσαν τα επίμαχα μέτρα προβαίνοντας σε ορθή εφαρμογή της εσωτερικής νομοθεσίας και συγκεκριμένα του άρθρου 188 του Ποινικού Κώδικα*, παρά τους αντίθετους ισχυρισμούς της προσφεύγουσας. Στη συνέχεια στο πλαίσιο της κρίσης του για την επιδίωξη νόμιμου και προβλεπόμενου σκοπού¹³⁵, τόνισε ότι *οι φορείς της ελευθερίας εκδηλώσεως της θρησκείας τους δεν μπορούν να αξιώνουν την εξαίρεσή τους από κάθε μορφή κριτικής αλλά οφείλουν να υπόκεινται σε αυτήν, να ανέχονται την άρνηση των πεποιθήσεών τους καθώς και την προώθηση δογμάτων εχθρικών προς τα δικά τους*. Το δικαστήριο όμως δεν παραβλέπει τις *εξαιρετικές περιπτώσεις κατά τις οποίες ο τρόπος και οι μέθοδοι εναντίωσης και άρνησης θρησκευτικών πεποιθήσεων είναι τόσο έντονοι ώστε να εμποδίζουν τους φορείς από την άσκηση και εκδήλωση αυτών των πεποιθήσεών τους*. Τότε το εκάστοτε συμβαλλόμενο Κράτος είναι υπεύθυνο ώστε να εξασφαλίσει σ' αυτούς τους φορείς την ειρηνική απόλαυση του δικαιώματός τους. Εισάγοντας έτσι στην προβληματική της συγκεκριμένης υπόθεσης, θεώρησε δικαιολογημένη την κρίση των αρχών περί παραβίασης των θρησκευτικών συναισθημάτων των πιστών από τις προκλητικές αναπαραστάσεις των ιερών για την χριστιανική πίστη προσώπων. Για να δεχθεί τελικά ότι *η κυβέρνηση της Αυστρίας στόχευε στην προστασία των δικαιωμάτων των άλλων, σκοπού θεμιτού κατά την Σύμβαση της Ρώμης (άρθρο 10 παρ. 2)*¹³⁶.

Σχετικά με το τρίτο και σημαντικότερο σκέλος, το αναφερόμενο στην τήρηση της αναλογικότητας μεταξύ των μέτρων κατάσχεσης και δήμευσης της ταινίας και του θεμιτού στόχου της προστασίας των θρησκευτικών πεποιθήσεων των πιστών του Innsbruck¹³⁷, εκφράζει αρχικά ορισμένες γενικές νομολογιακές αρχές¹³⁸, μεταξύ των οποίων σπουδαιότερη εμφανίζεται η αναγνώριση στις εθνικές δικαστικές αρχές περιθωρίου για να εκτιμήσουν κατά πόσο συνέτρεχε η προϋπόθεση της αναλογικότητας.

¹³⁴ Ο.π., παρ. 49.

¹³⁵ Ο.π., παρ. 46-48 (Whether the interferences had a 'legitimate aim').

¹³⁶ Ο.π., παρ. 48.

¹³⁷ Ο.π., παρ. 49-57 (Whether the seizure and the forfeiture were 'necessary in a democratic society').

¹³⁸ Ο.π., παρ. 49-50 (General principles).

Με την απαραίτητη συμπλήρωση και επισημάνση ότι το περιθώριο αυτό δεν είναι απεριορίστο αλλά τελεί υπό την αυστηρή επιτήρηση και τον έλεγχο των οργάνων της Σύμβασης¹³⁹.

Εν προκειμένω, η άσκηση αυτού του ελέγχου από το ευρωπαϊκό δικαιοδοτικό όργανο κατέληξε στο συμπέρασμα και την κρίση ότι δεν υπήρξε παράβαση της ελεύθερης καλλιτεχνικής εκφράσεως της εταιρείας ούτε του δικαιώματος ελεύθερης πρόσβασης του κοινού στο επίμαχο φιλμ. Οι βασισμένοι στην νομολογία Muller ισχυρισμοί της προσφεύγουσας ότι είχε τηρήσει τους απαιτούμενους όρους για να αποφευχθεί το ενδεχόμενο να προσβληθεί ακούσια κάποιος καθολικός από το περιεχόμενο της ταινίας¹⁴⁰, απορρίφθηκαν. Το δικαστήριο σημείωσε ότι υπήρξε ευρεία διαφήμιση της προβολής που οδήγησε σε επαρκή γνώση του κοινού τόσο για το θέμα όσο και για το περιεχόμενο της ταινίας. Δεδομένου δε ότι η συντριπτική πλειοψηφία, το 87% των κατοίκων του Τιρόλο είναι καθολικοί χριστιανοί, υπήρχε επιτακτική κοινωνική ανάγκη για την διασφάλιση της θρησκευτικής ειρήνης στην περιοχή. Σε αυτήν αποβλέποντας τα δικαστικά όργανα του Innsbruck, επέβαλαν τη δήμευση και κατάσχεση του φιλμ, δίχως να υπερβαίνουν το περιθώριο εκτίμησης που τους αναγνωρίζεται από την Ε.Σ.Δ.Α¹⁴¹. Ως εκ τούτου έκρινε με ψήφους 6 έναντι 3 ότι το άρθρο 10 δεν παραβιάστηκε από τα ληφθέντα από τις δικαστικές αρχές μέτρα¹⁴².

2. Μία ολιγόλεπτη βρετανική σκηνοθεσία...

Ο προσφεύγων στην δεύτερη εξίσου σημαντική, μεταγενέστερη υπόθεση όπου η ελευθερία της τέχνης ήλθε αντιμέτωπη με τις χριστιανικές θρησκευτικές πεποιθήσεις, ήταν ο Nigel Wingrove¹⁴³. Με αφορμή και πηγή έμπνευσης τη ζωή και

¹³⁹ Ο.π., παρ. 50.

¹⁴⁰ Το φιλμ θα προβαλλόταν αποκλειστικά στον κινηματογράφο της εταιρείας, όπου η πρόσβαση θα απαγορευόταν σε άτομα κάτω των 17 ετών και θα επιτρεπόταν μόνον σε όσους είχαν πληρώσει εισιτήριο. Εξάλλου γενικά η ταινία απευθυνόταν κυρίως στα άτομα εκείνα που ενδιαφέρονταν για την σύγχρονη κουλτούρα και δεν είχε στόχο να προσελκύσει το ευρύ κοινό (παρ. 53).

¹⁴¹ Ο.π. παρ. 52 σε συνδυασμό με 56.

¹⁴² Η κρίση των μειοψηφούντων μελών παρατίθεται κατωτέρω στο πλαίσιο του III Κεφαλαίου του Β' Μέρους.

¹⁴³ Υπόθεση Wingrove κατά Ηνωμένου Βασιλείου (25.11.1996). Το πλήρες κείμενο της απόφασης στην αγγλική στις ιστοσελίδες δύο ινστιτούτων νομικών πληροφοριών, του παγκοσμίου (world legal

το έργο της Αγίας Θηρεσίας (St Teresa of Avila), ισπανίδας αγίας της Καθολικής εκκλησίας, θεμελιώτριας πολλών γυναικείων μοναστηριών, τα γραπτά της οποίας περιγράφουν ότι προσευχόμενη είχε δυνατά εκστατικά οράματα του Χριστού, ο Wingrove γύρισε την ταινία «οράματα έκστασης». Επρόκειτο για μία βιντεοταινία, που συνδύαζε εικόνα και ήχο, χωρίς να περιέχει διαλόγους, με συνολική διάρκεια 18 λεπτών περίπου. Αποτελείτο από δύο μέρη: στο πρώτο μία ηθοποιός ελαφρά ντυμένη, που αναπαριστά την Αγία να βρίσκεται σε έκσταση, τραυματίζει τον εαυτό της και να περιλούεται με το αίμα της. Ακολουθώς ρίχνει την Θεία Κοινωνία στο πάτωμα, από εκεί την γλείφει και τελικά χάνει τις αισθήσεις της. Στο β' μέρος κι ενώ είναι όρθια και σφαδάζει από ερωτικό πάθος, εμφανίζεται μία δεύτερη γυναίκα ηθοποιός σχεδόν γυμνή, να την πλησιάζει και να την φιλά στο στόμα. Στο ενδιαμέσο των σκηνών αυτών παρουσιαζόταν το σώμα του Χριστού στο Σταυρό ως αντικείμενο του έντονου ερωτισμού της μοναχής, ενώ η βιντεοταινία τελειώνει με την Αγία να πιάνει το χέρι του Χριστού και αυτός να σφίγγει το δικό της με τα δάχτυλά του¹⁴⁴. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι το μοναδικό σημείο από το οποίο προέκυπτε ότι το κεντρικό πρόσωπο ήταν η Θηρεσία και η άλλη γυναίκα η ψυχή της, ήταν τα δευτερόλεπτα κατά τα οποία παρουσιάζονταν οι τίτλοι των ρόλων και των ηθοποιών¹⁴⁵.

Ο σκηνοθέτης υπέβαλε το έργο του αρχικά στην πρωτοβάθμια επιτροπή ταξινόμησης ταινιών της Μεγάλης Βρετανίας. Κι αυτό διότι η βρετανική νομοθεσία απαιτεί την ταξινόμηση μίας ταινίας σε κάποια από τις προβλεπόμενες κατηγορίες προκειμένου να διατεθεί νόμιμα στο ευρύ κοινό¹⁴⁶.

information institute- WorldLII) και του βρετανο-ιρλανδικού (British and Irish legal information institute- BAILII)

<http://www.worldlii.org/eu/cases/ECHR/1996/60.html> και

<http://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1996/60.html>

¹⁴⁴ Ο.π., παρ. 9.

¹⁴⁵ Ο.π., παρ. 10.

¹⁴⁶ Video Recording Act του 1984, η οποία αναλύεται στην παράγραφο 11 της απόφασης του δικαστηρίου σε συνδυασμό με τις παραγράφους 22-25 που εκθέτουν τις νομοθετικές προβλέψεις περί έγκρισης και νόμιμης διάθεσης των βιντεοταινιών στην Μεγάλη Βρετανία. Βασική παράμετρος των προβλέψεων αυτών είναι το γεγονός πως η διάθεση μιας ταινίας δίχως να προηγηθεί η ταξινόμησή της συνιστά αδίκημα. Επιπλέον αδίκημα θεωρείται και η διάθεση σε πρόσωπο που δεν πληροί τις προϋποθέσεις (συνήθως ηλικία) της κατηγορίας που ταξινομήθηκε η ταινία. Τρεις κατηγορίες προβλέπονται: ταινίες κατάλληλες για γενική παρακολούθηση, ταινίες για άτομα που έχουν

Η πρωτοβάθμια επιτροπή (the Board) απέρριψε την αίτησή του, στις 18 Σεπτεμβρίου 1989, θεμελιώνοντας την απόρριψη αυτή στην βρετανική ποινική νομοθεσία περί βλασφημίας. Ο σκηνοθέτης προσέφυγε στη δευτεροβάθμια επιτροπή (Video Appeals Committee, VAC) προσβάλλοντας την απορριπτική απάντηση της πρωτοβάθμιας. Μεταξύ των υπολοίπων ισχυρισμών που παραθέτει, ιδιαίτερη βαρύτητα δίνει στην αυστηρότητα της αποφάσεως να μην ταξινομηθεί καθόλου το έργο του, υποστηρίζοντας πως ένα λιγότερο περιοριστικό της καλλιτεχνικής του ελευθερίας μέτρο, όπως η περιορισμένη κυκλοφορία του σε ειδικά και μόνον καταστήματα θα ήταν εφικτή. Παραθέτει δε, ως παράδειγμα ταινιών που έτυχαν ταξινόμησης από την αρμόδια Επιτροπή παρότι περιείχαν περιφρονητική και ερωτική παρουσίαση θρησκευτικών ζητημάτων, τόσο τη «ζωή του Brian» όσο και τον «τελευταίο πειρασμό» του Martin Scorsese.

Εν τέλει η 5μελής επιτροπή (the Panel of the VAC) ενώπιον της οποίας έλαβε χώρα η ακροαματική διαδικασία απέρριψε την προσφυγή στις 23 Δεκεμβρίου του '89 με ψήφους 3 έναντι 2. Διατεθειμένος να προσβάλει την απόφαση αυτή ενώπιον του Ανωτάτου Δικαστηρίου της χώρας (High Court), ζήτησε και έλαβε νομικές συμβουλές, οι οποίες όμως τον απέτρεψαν από την άσκηση αίτησης αναθεώρησης (judicial review), λόγω του ότι η περιγραφή και διατύπωση του αδικήματος της βλασφημίας από την ανωτέρω επιτροπή ήταν λεπτομερής και δεν κατέλειπε περιθώρια λανθασμένης ερμηνείας του¹⁴⁷.

3. ...αφορμή για επανάληψη της νομολογίας του Ε.Δ.Δ.Α

Κατόπιν τούτων, στις 18 Ιουνίου ο σκηνοθέτης προσέφυγε στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή στρεφόμενος κατά του Ηνωμένου Βασιλείου και επικαλούμενος παραβίαση του άρθρου 10 και της ελεύθερης έκφρασης μέσω των έργων τέχνης που μεταξύ άλλων αυτό κατοχυρώνει. Όπως και στην υπόθεση Otto Preminger, η επιτροπή αποδεχόμενη κατά πλειοψηφία δεκατεσσάρων έναντι δύο μελών, τους ισχυρισμούς του βρετανού προσφεύγοντος, διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου από τις εθνικές

συμπληρώσει μία ορισμένη ηλικία και τέλος ταινίες των οποίων η διάθεση επιτρέπεται μόνο σε ειδικά καταστήματα.

¹⁴⁷ Υπόθεση Wingrove..., ο.π., παρ. 21 σε συνδυασμό με παρ. 30-31 (The availability of judicial review as a remedy). Είναι δε ενδεικτικό ότι το δικαστήριο επικαλείται την μη άσκηση της αίτησης από τον προσφεύγοντα για να συνάγει ότι η επέμβαση προβλεπόταν από τον νόμο κατά τρόπο επαρκή και σαφή (παρ. 43).

επιτροπές αδειοδότησης ταινιών. Και πάλι όμως η δικανική κρίση του Ε.Δ.Δ.Α ήταν διαφορετική. Οι δικαστές κρίνοντας το κατά πόσο η επέμβαση στην ελευθερία έκφρασης ήταν σύμφωνη με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, αποφάσισαν ότι δεν οδήγησε σε προσβολή του δικαιώματος του άρθρου 10. Οι κεντρικοί «πυλώνες» που στήριξαν την απόφαση εντοπίζονται στις ακόλουθες σκέψεις:

i. Η επέμβαση από τις κρατικές αρχές δια της απαγόρευσης κυκλοφορίας της κρινόμενης ταινίας προβλεπόταν από εσωτερικό νόμο με αποτέλεσμα ο προσφεύγων να έχει τη δυνατότητα και να είναι σε θέση, ζητώντας και την κατάλληλη νομική συμβουλευτική υποστήριξη και αρωγή, να προβλέψει ότι οι επίμαχες σκηνές του εσταυρωμένου Κυρίου θα μπορούσε να κριθεί από τις αρχές πως εμπίπτουν στην έννοια της βλασφημίας¹⁴⁸, όπως και συνέβη αργότερα.

ii. Η άρνηση παροχής άδειας στο δημιουργό των «οραμάτων έκστασης» για τη διανομή της βιντεοταινίας του είχε έναν θεμιτό και προβλεπόμενο από τη β' παράγραφο σκοπό, την προστασία των δικαιωμάτων των άλλων και συγκεκριμένα των πιστών αγγλικανών χριστιανών από την μεταχείριση και παρουσίαση θρησκευτικών ζητημάτων (προσώπων και καταστάσεων) με περιφρονητικό, υβριστικό και προσβλητικό ύφος και τόνο¹⁴⁹.

iii. Το επιβληθέν, απόλυτα απαγορευτικό κρατικό μέτρο ήταν αναγκαίο μέσα σε μία δημοκρατική κοινωνία¹⁵⁰, χωρίς η απολυτότητά του να το καθιστά μη αναλογικό.

Ο ισχυρισμός του αιτούντος και η θέση της επιτροπής ότι ένα λιγότερο επαχθές μέτρο - όπως η διάθεση της βιντεοταινίας σε ειδικά καταστήματα sex shops- ήταν εφικτό με άμεση συνέπεια η απόλυτη απαγόρευση να καθίσταται μη αναγκαία και μη επιβαλλόμενη από «επιτακτική κοινωνική ανάγκη», απορρίφθηκαν. Το σκεπτικό της απόρριψης συνοψίζεται στη διαπίστωση ότι είναι στη φύση των βιντεοταινιών από τη στιγμή που θα κυκλοφορήσουν στην αγορά να μπορούν να φθάσουν στο οποιοδήποτε σπίτι μέσω της αντιγραφής, δανεισμού, ενοικίασης και πώλησής τους, με αποτέλεσμα να διαφεύγουν πλέον κάθε μορφή ελέγχου από το κράτος¹⁵¹. Η απόλυτη απαγόρευση της διανομής κρίθηκε λοιπόν ως μία κατανοητή

¹⁴⁸ Ο.π., παρ. 43, όπου το δικαστήριο απορρίπτει τους ισχυρισμούς του «θύματος» (παρ. 37) περί μη δυνατότητας πρόβλεψης των νομίμων συνεπειών της ποινικής νομοθεσίας περί βλασφημίας.

¹⁴⁹ Ο.π., παρ. 45-51 (Whether the interference pursued a legitimate aim).

¹⁵⁰ Ο.π., παρ. 65 (Conclusion).

¹⁵¹ Ο.π., παρ. 63.

συνέπεια του βλάσφημου περιεχομένου της ταινίας και της άρνησης του αιτούντος να τροποποιήσει ή να περικόψει τις επίμαχες σκηνές¹⁵².

Μελετώντας τα σημεία της απόφασης αυτής, ο νομικός συνάγει το συμπέρασμα ότι επαναλαμβάνονται οι βασικές θέσεις και σκέψεις της κρίσης στην αυστριακή υπόθεση της Otto Preminger. Έτσι, *το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο τονίζει και πάλι πως η άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης, η οποία συνιστά μία από τις ουσιαστικές βάσεις της δημοκρατικής κοινωνίας, συνεπάγεται καθήκοντα και υποχρεώσεις μεταξύ των οποίων και το καθήκον αποφυγής εκφράσεων αδικαιολόγητα προσβλητικών και βέβηλων για τα άλλα άτομα και τα δικαιώματά τους*¹⁵³. Εξάλλου αναγνωρίζει ξανά περιθώριο εκτίμησης στα συμβαλλόμενα κράτη για την αναγκαιότητα των εθνικών μέτρων, περιθώριο όμως υποκείμενο σε αυστηρό ευρωπαϊκό έλεγχο από το Στρασβούργο¹⁵⁴. Παρά ταύτα, *στην αντιμετώπιση του περιθωρίου εκτίμησης συναντάται και μια διαφοροποίηση*¹⁵⁵: αυτό το περιθώριο θεωρείται περιορισμένο στην έκφραση του πολιτικού λόγου και στη συζήτηση ζητημάτων δημοσίου ενδιαφέροντος και ευρύτερο όταν τα κράτη ρυθμίζουν την ελευθερία έκφρασης που αφορά ζητήματα ικανά να προσβάλουν εσωτερικές προσωπικές πεποιθήσεις στη σφαίρα των χρηστών ηθών και κυρίως της θρησκείας. Από την δικαστική αυτή ιεράρχηση συνάγεται ότι στα άσεμνα και ακόμη περισσότερο στο λόγο με θρησκευτικό περιεχόμενο τα κράτη διαθέτουν μεγάλα περιθώρια επιβολής περιορισμών¹⁵⁶. Γιατί όμως συμβαίνει αυτό; Επειδή στα θέματα τα σχετικά με την ηθική και την θρησκεία δεν υφίσταται ενιαία ευρωπαϊκή αντίληψη για το τι αποτελεί προσβολή, ενώ παράλληλα και η προστασία των θρησκευτικών αισθημάτων ποικίλλει από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή¹⁵⁷.

Εκείνο το σημείο πάντως που προκαλεί αίσθηση είναι η αποφυγή του δικαστηρίου να αποφανθεί και να απαντήσει στον ισχυρισμό του προσφεύγοντος αν ένας νόμος μεροληπτικός όπως αυτός της βλασφημίας, είναι συμβατός με την Ε.Σ.Δ.Α. Αντί αυτού υποστηρίζει ότι αρκεί που η εφαρμογή του νόμου αυτού από τις

¹⁵² Ο.π., παρ. 64.

¹⁵³ Ο.π., παρ. 52 και Otto Preminger..., ο.π., παρ. 49.

¹⁵⁴ Ο.π., παρ. 53 και Otto Preminger..., ο.π. παρ. 50.

¹⁵⁵ Ο.π., παρ. 58.

¹⁵⁶ ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ, ο.π., σελ. 114.

¹⁵⁷ Βλ. υποσημ. 116.

αρχές επιδιώκει την επίτευξη ενός θεμιτού σκοπού¹⁵⁸. Η μεταχείριση πάντως της βλασφημίας καθεαυτής από την εθνική νομοθεσία θέτει αρκετά ζητήματα για μελέτη και προβληματισμό σχετικά με την δυναμική ως και συγκρουσιακή σχέση τέχνης και θρησκευτικών αισθημάτων. Αυτά θα εξετασθούν αμέσως παρακάτω.

II. Το αδίκημα της βλασφημίας ως πεδίο της συγκρούσεως.

Όπως συνάγεται από την παράθεση των υποθέσεων- σταθμών της νομολογίας του Ε.Δ.Δ.Α, ο ποινικός κολασμός της βλασφημίας συνιστά τον πυρήνα του νομικού προβληματισμού τόσο στην αυστριακή όσο και στην βρετανική υπόθεση. Εξάλλου στο εννοιολογικό πεδίο της βλασφημίας ως ποινικού αδικήματος εκδηλώνεται συχνά η συγκρουσιακή σχέση της ελεύθερης έκφρασης με την θρησκευτική ελευθερία¹⁵⁹. Η απόλυτα ελεύθερη έκφραση που άγεται έως την αναπαράσταση του Θεού και ιερών θρησκευτικών προσώπων δίχως περιορισμούς δύναται να οδηγήσει σε προσβολή, διασυρμό, περιφρόνηση και περιύβριση κάποιου θρησκευόμενου, στην πλήρωση της αντικειμενικής υπόστασης του αδικήματος της βλασφημίας και συνάμα σε προσβολή του θρησκευτικού αισθήματος των πιστών της συγκεκριμένης θρησκείας. Γεγονός που επιβεβαιώνεται στην πράξη όπως προκύπτει από τα παραπάνω νομολογιακά παραδείγματα. Η ισχύς τέτοιας νομοθεσίας σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης καθώς και τα προβλήματα ερμηνείας της, καθιστούν χρήσιμη κι ενδιαφέρουσα την εξέτασή της.

1. Στην βρετανική έννομη τάξη

Στη Μεγάλη Βρετανία, η βλασφημία συναντάται ήδη την εποχή του Μεσαίωνα να εκδικάζεται από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, ενώ στην συνέχεια διατηρήθηκε ως αδίκημα του κοινού ποινικού δικαίου¹⁶⁰. Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα και για μία 50ετία (1926-1976), τα αγγλικά δικαστήρια δεν χρειάστηκε να ασχοληθούν με κάποια υπόθεση βλασφημίας και ο νόμος είχε περιπέσει σε

¹⁵⁸ Υπόθεση Wingrove..., ο.π., παρ 50.

¹⁵⁹ OETHEIMER Mario, *L'harmonisation de la liberté d'expression en Europe, Contribution a l'étude de l'article 10 de la Convention Européenne des droits de l'homme et de son application en Autriche et au royaume-uni*, éditions A. Pedone, Paris, 2001, p. 159-163.

¹⁶⁰ ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ, ο.π., σελ. 106.

αχρησία¹⁶¹. Μόλις το 1976 εξετάστηκε ξανά το εννοιολογικό περιεχόμενο και η ποινική καταδίκη του αδικήματος αυτού. Επρόκειτο για την υπόθεση *Lemon and Gay News Ltd v. Whitehouse*, η οποία έφθασε μέχρι την Βουλή των Λόρδων¹⁶².

Ο ορισμός της έννοιας της βλασφημίας στη βρετανική έννομη τάξη διατυπώνεται ως εξής: «Βλάσφημο θεωρείται κάθε δημοσίευμα, το οποίο περιέχει περιφρονητικά, υβριστικά, χυδαία ή χλευαστικά θέματα περί του Θεού, του Χριστού, της Βίβλου ή των τυπολατριών της Αγγλικανικής εκκλησίας, όπως αυτές ορίζονται από το νόμο. Δεν είναι βλάσφημο το να διατυπώνει ή να δημοσιεύει κανείς απόψεις εχθρικές στη χριστιανική θρησκεία, το να αρνείται την ύπαρξη του Θεού, αρκεί η δημοσίευση να γίνει με κόσμια και μετριοπαθή γλώσσα. Το κριτήριο που εφαρμόζεται αφορά τον τρόπο με τον οποίο υποστηρίζονται αυτές οι θεωρίες και όχι την ουσία των θεωριών καθ αυτών»¹⁶³.

Η ταινία που σκηνοθέτησε ο Nigel Wingrove για ποιο λόγο θεωρήθηκε ως βλάσφημη; Η πρωτοβάθμια επιτροπή επεσήμανε ότι παραβίαζε το νόμο περί βλασφημίας επειδή παρουσίαζε τα οράματα της Αγίας να εκδηλώνονται με ερωτικό-σεξουαλικό τρόπο και με αντικείμενο το σώμα του εσταυρωμένου Χριστού. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο δεν την ταξινομήσε σε μία από τις προβλεπόμενες κατηγορίες, απαγορεύοντας την κυκλοφορία της. Στη συνέχεια δε, όταν κλήθηκε να αιτιολογήσει την άρνησή της ενώπιον της ιεραρχικά ανώτερής της δευτεροβάθμιας επιτροπής, χαρακτήρισε το συγκεκριμένο βίντεο ως καθαρά ερωτικό και ελαφρώς πορνογραφικό υποστηρίζοντας ότι δεν διαθέτει ιστορική, θρησκευτική, δραματική ή οποιαδήποτε άλλη καλλιτεχνική αξία, με άλλα λόγια μη αναγνωρίζοντάς το ως έργο τέχνης. Κι ενώ ο σκηνοθέτης αρνείτο τον βλάσφημο χαρακτήρα που αποδόθηκε στο έργο του, η δευτεροβάθμια βρετανική επιτροπή, παρατήρησε και υπογράμμισε πως εκείνο που προσέβαλε τα θρησκευτικά αισθήματα των πιστών αγγλικανών χριστιανών ήταν η περιφρόνηση της θείας φύσεως του Ιησού Χριστού, αποδεχόμενη κατ' αυτόν τον τρόπο ότι το επίμαχο βίντεο είναι βλάσφημο.

Η θέση όμως που ξεχωρίζει είναι εκείνη της πρωτοβάθμιας επιτροπής που αναφέρει πως ο χαρακτηρισμός του έργου ως βλάσφημου δεν θ' άλλαζε ακόμη και αν το θρησκευτικό-ιερό πρόσωπο που υβριζόταν, ήταν ο ιδρυτής μίας άλλης

¹⁶¹ Ο.π., σελ. 107.

¹⁶² Αποσπάσματα της οποίας παρατίθενται στην Υπόθεση *Wingrove*..., ο.π., παρ 17.

¹⁶³ Ο.π., παρ. 27, όπου το Ε.Δ.Δ.Α παραπέμπει στο Article 214 of Stephen's Digest of the Criminal Law, 9th edition, 1950.

θρησκείας¹⁶⁴. Προξενεί δε εντύπωση η θέση αυτή λόγω του ότι ως *βλάσφημο στην βρετανική έννομη τάξη κρίνεται ένα έργο ή δημοσίευμα που προσβάλλει αποκλειστικά την χριστιανική θρησκεία*. Αυτός ο ισχυρισμός της πρωτοβάθμιας επιτροπής διαψεύσθηκε λίγο αργότερα.

Το 1989 ο Υπουργός Εσωτερικών της χώρας, με αφορμή αίτημα μουσουλμάνων για άσκηση ποινικής δίωξης για βλασφημία εναντίον του Salman Rushdie, συγγραφέα των «σατανικών στίχων»¹⁶⁵, έστειλε επιστολή προς τους επιφανείς μουσουλμάνους της επικράτειας για να τους καθησυχάσει και τους ανέφερε μεταξύ άλλων τα ακόλουθα: «Πολλοί μουσουλμάνοι ισχυρίζονται ότι ο νόμος περί βλασφημίας πρέπει να αλλάξει ώστε να μην τίθενται εκτός πεδίου εφαρμογής του τα βιβλία όπως οι «Σατανικοί στίχοι». Εξετάσαμε προσεκτικά τα επιχειρήματα τους και καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι δεν είναι συνετό για ποικίλους λόγους, να τροποποιηθεί ο νόμος περί βλασφημίας, όχι γιατί δεν συμφωνούμε στην τροποποίηση αυτή αλλά γιατί μια τροποποίηση θα οδηγήσει σε καταιγισμό προσφυγών, που θα βλάψουν τις μεταξύ των πιστών σχέσεις. Πιστεύω να αντιλαμβάνεστε πόσο βλαπτική θα μπορούσε να είναι μία τέτοια αμφισβήτηση και πόσο ακατάλληλοι είναι οι νομικοί μηχανισμοί μας σε ζητήματα πίστης και θρησκευτικών πεποιθήσεων. Πράγματι, η χριστιανική θρησκεία δεν στηρίζεται πλέον σ' αυτούς τους νομικούς μηχανισμούς

¹⁶⁴ Ο.π., παρ. 17, όπου κατά λέξη αναφέρεται: 'The Board would *take just the same stance* if it were asked to grant a Certificate to a video which, for instance, *was contemptuous of Mohammed or Buddha*.'

¹⁶⁵ Το 1988 η κυκλοφορία των «Σατανικών Στίχων» του Σάλμαν Ρούντι στο Λονδίνο πυροδότησε διαδηλώσεις σε Ινδία και Πακιστάν. Μερικούς μήνες μετά ο θρησκευτικός ηγέτης του Ιράν, Αγιατολάχ Χομεϊνί εξέδωσε «φάτουα» που καταδίκασε σε θάνατο το διάσημο συγγραφέα. Ο Βρετανός συγγραφέας, ινδικής καταγωγής αναγκάστηκε να ζει στο σκοτάδι και στην παρανομία, υπό την σκέπη της Σκότλαντ Γιαντ. Χρειάστηκε να περιμένει ως το 1998 να ζήσει μια φυσιολογική ζωή, όταν ο μετριοπαθής πρόεδρος του Ιράν, Χαταμί ακύρωσε τη «φάτουα». Στο μεταξύ, δολοφονήθηκε ο Γιαπωνέζος μεταφραστής του βιβλίου, ενώ γλύτωσαν με τραύματα οι μεταφραστές της ινδικής και νορβηγικής έκδοσης. Περισσότερα για το περιεχόμενο του βιβλίου βλ. στο: <http://www.psichogios.gr/book.asp?cid=21819> και για τον συγγραφέα:

http://istoria.exnet.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=229;-&catid=1&Itemid=2,
http://www.skai.gr/master_story.php?id=52127. http://en.wikipedia.org/wiki/Salman_Rushdie

αλλά αντίθετα αναγνωρίζει ότι η δύναμη της πίστης της αποτελεί το καλύτερο όπλο κατά των υβριστών»¹⁶⁶.

Το 1991, με τον πλέον επίσημο τρόπο και κρίνοντας τη συγκεκριμένη υπόθεση, οι βρετανικές δικαστικές αρχές αρνήθηκαν την εφαρμογή της νομοθεσίας περί βλασφημίας, τονίζοντας σαφέστατα ότι η νομοθεσία περί βλασφημίας προστατεύει μόνο την χριστιανική θρησκεία, συγκεκριμένα την Αγγλικανική εκκλησία, ότι η εφαρμογή της δεν επεκτείνεται σε άλλες θρησκείες και πως το δικαστήριο ακόμη κι αν είχε δικαιοδοσία επέκτασης της εφαρμογής της, θα απέφευγε να την ασκήσει φοβούμενο την πρόκληση κοινωνικής αναστάτωσης¹⁶⁷. Και το δικαστήριο του Στρασβούργου έχοντας υπόψη του την αγγλική νομολογία, δέχεται το αναντίρρητο γεγονός ότι *ο νόμος περί βλασφημίας δεν μεταχειρίζεται ισότιμα τις διάφορες θρησκείες που υπάρχουν στο Ηνωμένο Βασίλειο*¹⁶⁸. Για να ξεπεραστεί αυτή η ανωμαλία, δύο λύσεις φαίνονται νομικά συνεπείς: η επέκταση του πεδίου εφαρμογής του στα μέλη κάθε θρησκείας αδιακρίτως, λύση που θα περιορίζε σε σοβαρό βαθμό την ελευθερία της έκφρασης¹⁶⁹ ή η κατάργηση του.

Νομοθετική πρόβλεψη για τη βλασφημία όμως, δεν απαντάται μόνον στη Μεγάλη Βρετανία αλλά στην Ελλάδα και την Ιρλανδία, χώρες με έντονη την παρουσία και δράση της ορθοδοξίας και της ρωμαιοκαθολικισμού αντιστοίχως. Μία συγκριτική επισκόπηση αυτών των επίμαχων ρυθμίσεων θεωρείται εν προκειμένω σκόπιμη.

2. Στην ιρλανδική έννομη τάξη

Στην ιρλανδική έννομη τάξη, το ισχύον Σύνταγμα του 1937 προβλέπει στο κεφάλαιο το σχετικό με την κατοχύρωση της προστασίας της ελεύθερης λατρείας, ότι η έκδοση βλάσφημου ή άσεμνου δημοσιεύματος θεωρείται αδίκημα το οποίο τιμωρείται όπως νόμος προβλέπει¹⁷⁰. Ο νόμος αυτός πράγματι ψηφίστηκε το 1961¹⁷¹,

¹⁶⁶ Ο.π., παρ. 29.

¹⁶⁷ R. v. Chief Metropolitan Stipendiary Magistrate, ex parte Choudhury [1991] 1 All England Law Reports 306, page 318.

¹⁶⁸ Ο σκηνοθέτης μάλιστα δια των παραπόνων του, υποστήριξε ότι από τη στιγμή που η απαγόρευση στηρίχθηκε σε νόμο ο οποίος εισήγαγε διακριτική μεταχείριση των πολιτών, δεν μπορούσε εκ των πραγμάτων να επιδιώκει νόμιμο σκοπό (παρ. 45).

¹⁶⁹ ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ, ο.π., σελ. 111.

¹⁷⁰ Άρθρο 40 Ιρλανδικού Συντάγματος.

περιέχει προβλέψεις για την υπόσταση και την τιμωρία της συκοφαντικής δυσφήμισης και ειδικότερα ορίζει ότι «όποιος συνθέτει, τυπώνει ή εκδίδει ένα βλάσφημο ή άσεμνο λίβελο τελεί ποινικό αδίκημα και τιμωρείται είτε με πρόστιμο έως 500 λίρες είτε με φυλάκιση μέχρι 2 έτη ή και με τις δύο ποινές». Μάλιστα σε περίπτωση καταδίκης του κατηγορουμένου παρέχεται στις δικαστικές αρχές η ευχέρεια να διατάζουν την κατάσχεση όλων των αντιτύπων του επίμαχου λίβελου που βρίσκονται στην κατοχή του καταδικασθέντος προσώπου καθώς και όποιου άλλου προσώπου κατονομάζεται στη διαταγή αυτή.

Στις ανωτέρω νομοθετικές προβλέψεις ασκείται νομικός αντίλογος. Οι βασικές γραμμές του συνοψίζονται:

- i. στην παρωχημένη θέσπιση των διατάξεων σε μια εποχή κατά τη διάρκεια της οποίας επικρατούσαν εντελώς διαφορετικά κοινωνιολογικά και εθνικά δεδομένα ως προς το ρόλο του Παπισμού στην ιρλανδική καθημερινότητα,
- ii. στην έλλειψη σαφούς ορισμού της «βλασφημίας», τα συστατικά στοιχεία της οποίας δεν είναι συγκεκριμένα αλλά εντελώς ασαφή (αφηρημένο εννοιολογικό περιεχόμενο),
- iii. στην άνιση μεταχείριση των διαφόρων θρησκειών αφού η εξεταζόμενη νομοθεσία προστατεύει μόνο την ιουδαϊκή και την χριστιανική θρησκεία¹⁷².

Είναι άξιο λόγου πάντως το ότι εξετάζοντας τις υποθέσεις που προέκυψαν στην πράξη και αφορούσαν την συγκρουσιακή σχέση της ελεύθερης καλλιτεχνικής έκφρασης με την προστασία των θρησκευτικών συναισθημάτων μέσα στο «πεδίο της βλασφημίας», δεσπόζει ξανά *μία διαφορά για σκίτσο*, όπως συνέβη με τα δανικά σκίτσα για τον Μωάμεθ¹⁷³ και τα σκίτσα του Haderer για τον Ιησού Χριστό.

Τα πραγματικά δεδομένα της υπόθεσης έχουν ως εξής: η Sunday Independent, εβδομαδιαία εφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας περιείχε σχόλιο του αρθρογράφου Conor Cruise O' Brien για το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος του σχετικού με την

¹⁷¹ Defamation Act 1961, section 13(1).

¹⁷² KEALEY Michael, 'Publish and be damned. Blasphemy in Irish Law', Law Society- Gazette, April 2006, p. 20-23 (23). ή <http://www.lawsociety.ie>. Γίνεται μάλιστα ιδιαίτερη μνεία στην προσπάθεια μίας επιτροπής (Law Reform Commission) για την αναμόρφωση της νομοθεσίας περί βλασφημίας ώστε το ιρλανδικό δίκαιο να ανταποκρίνεται στις ευρωπαϊκές εξελίξεις σχετικά με την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων. Η προσπάθεια όμως προσκρούει στη συνταγματική κατοχύρωση της απαγόρευσης της βλασφημίας, η κατάργηση της οποίας προϋποθέτει τη διενέργεια δημοψηφίσματος.

¹⁷³ Βλ. Αντί Προλόγου.

άρση της απαγόρευσης διαζυγίου (1995), κατά το οποίο οι Ιρλανδοί με μικρή πλειοψηφία τάχθηκαν υπέρ της νομοθετικής πρόβλεψης του δικαιώματος στο διαζύγιο. Το εν λόγω άρθρο συνοδευόταν από ένα σκίτσο (cartoon). Αυτό απεικόνιζε τρεις από τους υπουργούς της Κυβερνήσεως και έναν ιερέα της Καθολικής Εκκλησίας. Ο τελευταίος κρατούσε στο ένα χέρι δισκοπότηρο και στο άλλο τον άρτο της μετάληψης, την στιγμή που οι υπουργοί αρνούνταν να δεχθούν την ευλογία του. Ο τίτλος του σκίτσου ανέγραφε ‘Hello, progress- bye-bye Father?’¹⁷⁴.

Προσβολή του θρησκευτικού του συναισθήματος από την περιφρονητική και υβριστική παρουσίαση της Ευχαριστίας, επικαλέστηκε ενώπιον του Ανωτέρου Δικαστηρίου (High Court), ο John Corway, ξυλουργός από το Δουβλίνο, αιτούμενος την ποινική δίωξη των εκδοτών της εφημερίδας. Σύμφωνα με τον νόμο περί δυσφήμισης «καμία ποινική δίωξη δεν ασκείται χωρίς διαταγή από δικαστή του High Court»¹⁷⁵. Το δικαστήριο όμως απέρριψε την αίτησή του, απόρριψη που επιβεβαιώθηκε με μεταγενέστερη απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου του κράτους (Supreme Court), με αποτέλεσμα να μην κινηθεί ποινική διαδικασία κατά της εφημερίδας¹⁷⁶.

Από τα προεκτεθέντα πάντως καθίσταται σαφές ότι ακόμα και στα ευρωπαϊκά κράτη, όπου προβλέπεται η τιμωρία της βλασφημίας και περιορίζεται κατ’ αυτόν τον τρόπο η ελευθερία της έκφρασης, η θεωρία και η νομολογία εκδηλώνει σκεπτικισμό και άρνηση να εφαρμόσει την παραπάνω νομοθεσία όταν πρόκειται για έργα τέχνης, που προκαλούν με το περιεχόμενό τους¹⁷⁷. Στην Ελλάδα τι ισχύει; Επιβεβαιώνονται οι βρετανικές και ιρλανδικές παρατηρήσεις;

¹⁷⁴ KEALEY, ό.π., σελ. 22.

¹⁷⁵ Defamation Act 1961, section 8.

¹⁷⁶ Corway v. Independent Newspapers (Ireland) Limited (30.7.1999).

¹⁷⁷ Ο KEALEY, ό.π., σελ. 23, σημειώνει ότι ο σύγχρονος δια-θρησκευτικός και πολύ-πολιτισμικός χαρακτήρας της Ιρλανδίας επιβάλλει μία διαφορετική θεώρηση της νομοθετικής πρόβλεψης της βλασφημίας.

3. Στην ελληνική έννομη τάξη

Στην ελληνική έννομη τάξη, στο πλαίσιο του άρθρου 14 του Συντάγματος, το οποίο κατοχυρώνει την ελευθερία της έκφρασης, συμπεριλαμβάνεται ρύθμιση που κατ' εξαίρεση επιτρέπει την κατάσχεση εφημερίδων ή άλλων εντύπων μετά την κυκλοφορία τους για ορισμένους λόγους, περιοριστικά αναφερόμενους¹⁷⁸. Μεταξύ αυτών, πρώτη καταγράφεται η προσβολή της χριστιανικής και κάθε άλλης γνωστής θρησκείας¹⁷⁹ (εδάφιο α'). Μάλιστα σημειώνεται θετική εξέλιξη στο σημείο αυτό αφού το Σύνταγμα 1975/1986/2001 προστατεύει εκτός από την χριστιανική και οποιαδήποτε άλλη θρησκεία, σε αντίθεση με το προϊσχύον Σύνταγμα που έκανε λόγο για την επικρατούσα θρησκεία και μόνο¹⁸⁰. Γίνεται δεκτό πάντως, ότι η κατάσχεση μετά την κυκλοφορία (άρθρο 14 παρ. 3) δεν μπορεί να εφαρμοστεί για έντυπα που κατά κύριο λόγο περιέχουν έργα τέχνης, αφού η ελευθερία της τέχνης δεν υπόκειται σε ειδικούς περιορισμούς¹⁸¹.

Επιπρόσθετα στο έβδομο Κεφάλαιο του Ποινικού Κώδικα όπου το προστατευόμενο έννομο αγαθό είναι η θρησκευτική ειρήνη (*επιβουλή της θρησκευτικής ειρήνης*)¹⁸², το άρθρο 198 με τον τίτλο *κακόβουλη βλασφημία* τιμωρεί με φυλάκιση μέχρι δύο ετών όποιον «δημόσια και κακόβουλα βρίζει με οποιονδήποτε τρόπο το Θεό» και με φυλάκιση μέχρι τριών μηνών όποιον «εκδηλώνει δημόσια με βλασφημία έλλειψη σεβασμού προς τα θεία». Ακολούθως δε στο άρθρο 199

¹⁷⁸ Άρθρο 14 παράγραφος 3.

¹⁷⁹ Κατά την ερμηνεία του άρθρου 13 παρ. 2 το οποίο αναφέρει ότι «κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη...», τονίζεται πως κατά τεκμήριο γνωστή θεωρείται κάθε θρησκεία εκτός αν οι αρχές που την διέπουν χαρακτηρίζονται από τον απόκρυφο χαρακτήρα τους ή η λατρεία της είναι αντίθετη στη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη.

¹⁸⁰ ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Συνταγματικό Δίκαιο..., ο.π., σελ. 627. Έτσι στο σημείο αυτό η ρύθμιση του δικαίου μας εμφανίζεται αρτιότερη από τις αντίστοιχες του βρετανικού και ιρλανδικού δικαίου, οι οποίες προβαίνουν σε διάκριση υπέρ της χριστιανικής (αγγλικανικής και ρωμαιοκαθολικής αντιστοίχως) πίστης και των μελών αυτής.

¹⁸¹ ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ό.π., σελ. 744.

¹⁸² Η φύση του προστατευόμενου αυτού εννόμου αγαθού έχει αποτελέσει αντικείμενο έντονης διαπραγμάτευσης στη θεωρία του Ποινικού δικαίου. Με αυτόν τον προβληματισμό καταπιάνεται ο ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ, Θρησκεία κατά Τέχνης, ο.π., σελ. 76-79, ο οποίος διατυπώνει την άποψη ότι η διατύπωση των άρθρων δεν συμβάλλει στην προστασία της θρησκευτικής ειρήνης και του δικαιώματος των πιστών να λατρεύουν ακώλυτα τον Θεό τους αλλά στην ποινικοποίηση του φρονήματος (σελ. 77). Παραγνωρίζει όμως στο σημείο αυτό ότι η ακώλυτη λατρεία που οδηγεί στην θρησκευτική ειρήνη προϋποθέτει τον αμοιβαίο σεβασμό των διαφόρων θρησκευτικών πεποιθήσεων.

(Καθύβριση θρησκευμάτων), προβλέπεται ποινή φυλάκισης μέχρι δύο ετών για εκείνον που «δημόσια και κακόβουλα καθυβρίζει με οποιονδήποτε τρόπο την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία του Χριστού ή άλλη θρησκεία ανεκτή στην Ελλάδα»¹⁸³.

Το νομικό πλέγμα των ανωτέρω διατάξεων τέθηκε σ' εφαρμογή στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα σε αρκετές περιπτώσεις, με σημαντικότερες όμως τις ακόλουθες: το 2003 βρέθηκε στο επίκεντρο το βιβλίο (κόμικς) του αυστριακού σκιτσογράφου Gerhard Haderer με τον τίτλο «Η ζωή του Ιησού», που περιείχε αρκετές «χιουμοριστικές» κατά μερικούς, «περιφρονητικές και υβριστικές» κατ' άλλους, φράσεις και απεικονίσεις των σημαντικότερων γεγονότων της επίγειας ζωής του Χριστού. Ακολουθώντας την εφαρμογή του άρθρου 14 παρ. 4 του Συντάγματος το έντυπο κατασχέθηκε¹⁸⁴. Παραλλήλως ασκήθηκε ποινική δίωξη με αποτέλεσμα λίαν προσφάτως, το 2005, ο αυστριακός συγγραφέας να κριθεί ένοχος πρωτοδίκως¹⁸⁵ για καθύβριση του χριστιανικού θρησκευάτος. Σε δεύτερο βαθμό όμως¹⁸⁶ αφενός μεν αθώωθηκε αφετέρου δε κρίθηκε ότι πρέπει να διαταχθεί η άρση της κατάσχεσης των εντύπων που είχαν κατασχεθεί¹⁸⁷.

Κατά την διάρκεια του 2003, στο πλαίσιο της πολιτιστικής Ολυμπιάδας και πιο συγκεκριμένα της εικαστικής έκθεσης σύγχρονων ζωγραφικών πινάκων, αναρτήθηκε και ο πίνακας 'asperges me' του βέλγου Thierry de Cordier, το θέμα του οποίου διαπραγματευόταν τον Σταυρό του Κυρίου. Έπειτα από έντονες αντιδράσεις πολιτών και δημοσίων προσώπων, η αρμόδια για την έκθεση δημόσια εταιρεία «Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Τουρισμού Α.Ε.» με απόφαση του Δ.Σ. της, προχώρησε στην αποκαθήλωση του επίμαχου πίνακα. Η ενέργεια αυτή όμως

¹⁸³ Για τις καταδικαστικές αποφάσεις του Αρείου Πάγου που εφήρμοσαν τα ως άνω άρθρα του Ποινικού Κώδικα, βλ. ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, Θρησκευτική ελευθερία..., σελ. 250-251. Ο ΚΩΣΤΑΡΑΣ, «Ελευθερία της τέχνης και Ποινικό Δίκαιο», ο.π., υποστηρίζει την τροποποίηση των συγκεκριμένων εγκλημάτων από αφηρημένης σε συγκεκριμένης διακινδύνευσης.

¹⁸⁴ Η παράγραφος αυτή προβλέπει εισαγγελική πρωτοβουλία για την κατάσχεση ενός εντύπου, προώθηση και υποβολή εντός 24 ωρών της υπόθεσης σε δικαστικό συμβούλιο, δικαστικό βούλευμα εντός των επομένων 24 ωρών σχετικά με την διατήρηση ή την άρση της διαταχθείσας κατάσχεσης. Εάν δεν τηρηθεί η άνω διαδικασία, η κατάσχεση θεωρείται αρθείσα.

¹⁸⁵ Τριμελές Πλημμελειοδικείο Αθηνών 3371/2005 (αδημ.)

¹⁸⁶ Εφετείο Αθηνών 4532/2005 (αδημ.)

¹⁸⁷ Βλ. ΤΣΑΚΥΡΑΚΗ, ο.π., σελ. 69-76, όπου αναλυτική παρουσίαση τόσο της υπόθεσης των συγκεκριμένων σκίτσων όσο και των αντικειμενικών και υποκειμενικών προϋποθέσεων του 199 Π.Κ.

προκάλεσε την αντίδραση της ένωσης πολιτών «www.artlook.gr», η οποία διαμαρτυρόμενη για λογοκρισία του εικαστικού έργου προσέφυγε τον Ιανουάριο του 2004 στην ανεξάρτητη διοικητική αρχή του Συνηγόρου του Πολίτη¹⁸⁸ ζητώντας την παρέμβασή της προκειμένου να ελεγχθεί η νομιμότητα της απόφασης απομάκρυνσης του πίνακα. Η αρχή απηύθυνε ερωτήματα με το από 30.4.2004 έγγραφό της στον Οργανισμό σχετικά με την διευκρίνιση του σκεπτικού και της αιτιολογίας της απόφασής του. Ακολούθησε με αρκετή καθυστέρηση, στις 29.12.2004, η απάντηση που εστίαζε στον ισχυρισμό ότι η απομάκρυνση κρίθηκε αναγκαία και υπέρτερη της προστασίας του καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος του κοινού, προκειμένου να αποφευχθεί η απαξίωση της έκθεσης, της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας και της σύγχρονης τέχνης εν γένει. Τελικά ο Συνήγορος διατύπωσε ορισμένες διαπιστώσεις ολοκληρώνοντας έτσι την παρέμβασή του. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η αιτιολογία της κρίσιμης και κρινόμενης αποφάσεως είναι προβληματική και έκρινε ως συνταγματικά συνεπέστερη την εναρμόνιση της άσκησης των συγκρουόμενων έννομων αγαθών «με την μετακίνηση του έργου σε ξεχωριστή αίθουσα και την ανάρτηση εμφανούς προειδοποίησης ότι ενδέχεται να προσβληθούν τα θρησκευτικά συναισθήματα όσων αποφασίσουν να εισέλθουν στο χώρο αυτό»¹⁸⁹.

Από ποινικής απόψεως, αξίζει να σημειωθεί ότι ασκήθηκε δίωξη κατά του επιμελητή της έκθεσης για παραβίαση του νόμου περί ασέμων και του άρθρου 199 Ποινικού Κώδικα¹⁹⁰.

Τέλος το Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών δύο φορές στο πλαίσιο της διαδικασίας των ασφαλιστικών μέτρων¹⁹¹, κλήθηκε να αποφανθεί σχετικά με την λήψη περιοριστικών μέτρων για ένα κινηματογραφικό και ένα λογοτεχνικό έργο αντιστοίχως¹⁹². Την μεν πρώτη φορά διέταξε την απαγόρευση προβολής της ταινίας «Ο τελευταίος πειρασμός» του Martin Scorsese, βασισμένης στο ομώνυμο λογοτεχνικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη¹⁹³. Τη δεύτερη, κατά το έτος 2000 και με αφορμή το μυθιστόρημα του Μίμη Ανδρουλάκη «Μν Γυναικείο μυθιστόρημα», το ίδιο δικαιοδοτικό όργανο κινούμενο στην αντίθετη κατεύθυνση αυτή τη φορά,

¹⁸⁸ Συστάθηκε με τον νόμο 3094/2003.

¹⁸⁹ http://www.synigoros.gr/reports/apomakrinsi_eikastikou_ergou.pdf

¹⁹⁰ ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ, ο.π., σελ. 68.

¹⁹¹ Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας, άρθρα 682 επ.

¹⁹² Αναλυτικά ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ, ο.π., σελ. 21-37 και 49-62 αντιστοίχως.

¹⁹³ ΜονΠρωτΑθ 17115/88 (ασφ).

απέρριψε αίτημα για λήψη ασφαλιστικών μέτρων κρίνοντας ότι δεν είναι δυνατόν να τεθούν απαγορευτικά μέτρα όταν πρόκειται για έργο τέχνης¹⁹⁴. Ενώ και στην ποινική διαδικασία που κινήθηκε κατά του «βλάσφημου» συγγραφέα, αυτός απαλλάχθηκε με το Βούλευμα 4667/2000 του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Αθηνών (αδημοσίευτη)¹⁹⁵.

Η σύνοψη των ελληνικών νομοθετικών προβλέψεων και υποθέσεων μπορεί να γίνει με μία αξιομνημόνευτη επισήμανση: στην χώρα μας, οι κρατικές επεμβάσεις στην τέχνη στις πλείστες των περιπτώσεων συμβαίνουν με ιδιωτική πρωτοβουλία, ύστερα από μηνυτήριες αναφορές πολιτών¹⁹⁶. Δείγμα αυτό μίας οπισθοδρομικής κοινωνίας ή ενός λαού που σέβεται τις παραδεδομένες αξίες του πολιτισμού του;

III. Κριτική στην νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α (ή ο νομικός αντίλογος)

1. Εκ των έσω... (οι μειοψηφίες των αποφάσεων)

Οι αποφάσεις του Δικαστηρίου του Στρασβούργου τόσο στην υπόθεση της εταιρείας Otto Preminger όσο και σε εκείνη του βρετανού σκηνοθέτη Wingrove, περιέχουν και τις απόψεις των δικαστών που υιοθέτησαν και εξέφρασαν διαφορετική άποψη επί του εξεταζόμενου θέματος¹⁹⁷. Επιχειρώντας μία αναδίφηση στο διαφορετικό σκεπτικό που εκφράζουν οι μειοψηφούντες δικαστές, επιτυγχάνουμε μία πρώτη προσέγγιση στην «άλλη άποψη».

Τα τρία μειοψηφούντα μέλη του δικαστηρίου¹⁹⁸ στην «αυστριακή υπόθεση», διαχώρισαν την θέση και την άποψή τους, εστιάζοντας στην ερμηνεία της β' παραγράφου του άρθρου 10, διαφωνώντας με τον απόλυτο περιορισμό της ελεύθερης έκφρασης. Επιπροσθέτως, επικεντρώνουν στο τρίτο σκέλος του δικανικού συλλογισμού, εξετάζοντας με άλλα λόγια κατά πόσο τα μέτρα που ελήφθησαν ήταν αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία για την προστασία των πεποιθήσεων των

¹⁹⁴ ΜονΠρωτΑθ 5208/2000 (ασφ).

¹⁹⁵ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Σπύρος, «Υπόθεση Ανδρουλάκη Μν. Μια απόφαση που δεν εκδόθηκε ποτέ», Το Σύνταγμα 26(2000), σελ. 543-572.

¹⁹⁶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η ελευθερία της τέχνης», ο.π., σελ. 79.

¹⁹⁷ Άρθρο 45 παρ. 2 (πρώην 51 παρ. 2) Ε.Σ.Δ.Α.

¹⁹⁸ Επρόκειτο για τους δικαστές Palm. Pekkanen και Makarczyk, των οποίων η κρίση εκτίθεται παραρτηματικά στο τέλος της απόφασης (παρ. 1-9).

πιστών. Η κύρια πτυχή της διαφωνίας τους με την κρίση της πλειοψηφίας εντοπίζεται στα ακόλουθα σημεία:

- i. θεωρούν ότι η παράγραφος 2, που θέτει εξαιρετικές περιπτώσεις περιορισμού της ελευθερίας της έκφρασης πρέπει να ερμηνεύεται στενά, χωρίς να καταλείπει *ευρύ περιθώριο εκτίμησης στις κρατικές αρχές*¹⁹⁹.
- ii. Υπογραμμίζουν ότι η αναγκαιότητα των κρατικών επεμβάσεων πρέπει να εξηγείται με πειστικό τρόπο, ειδικά μάλιστα όταν πρόκειται για προληπτικές απαγορευτικές δράσεις, όπως στην κρινόμενη περίπτωση, διότι ειδάλλως κινδυνεύει η ανεκτικότητα στην οποία βασίζεται μία δημοκρατική κοινωνία²⁰⁰.
- iii. Τονίζουν ότι η επιβολή περιοριστικών μέτρων δεν είναι αναγκαία και δεν τηρεί την αρχή της αναλογικότητας στις περιπτώσεις εκείνες που ήταν εφικτή η υιοθέτηση άλλης λύσης, λιγότερο περιοριστικής²⁰¹, η οποία τελικά δεν προτιμήθηκε από τα αρμόδια κρατικά όργανα.
- iv. Επισημαίνουν την διαφορά της υπόθεσης Otto Preminger με την υπόθεση Muller: στην τελευταία η πρόσβαση στην έκθεση πινάκων ζωγραφικής ήταν δυνατή για το ευρύ κοινό ενώ στη δεύτερη η προβολή της ταινίας απευθυνόταν σε συγκεκριμένο κοινό και η προσφεύγουσα είχε λάβει εκείνα τα απαραίτητα μέτρα που μπορούσαν να αποτρέψουν ενδεχόμενες επιβλαβείς συνέπειες της προβολής²⁰².

Συνδυάζοντας τις ως άνω παρατηρήσεις-κρίσεις κι ενώ δεν αρνήθηκαν το γεγονός ότι η επίμαχη προβολή θα προσέβαλε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της περιοχής του Τιρόλο, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι *η κατάσχεση και δήμευση της ταινίας δεν συνιστούσε μέτρο αναλογικό και αναγκαίο για την επίτευξη του θεμιτού σκοπού της προστασίας των θρησκευτικών αισθημάτων*²⁰³. *Η αποτροπή των δυσμενών για τα δικαιώματα των άλλων συνεπειών, ήταν δυνατό να γίνει με λιγότερο επαχθή για την καλλιτεχνική ελευθερία τρόπο.*

¹⁹⁹ Ο.π., παρ.3.

²⁰⁰ Ο.π., παρ. 4.

²⁰¹ Ο.π., παρ. 7.

²⁰² Ο.π. παρ. 8-10.

²⁰³ Ο.π., παρ. 9.

Στην υπόθεση της «βλασφημίας του σκηνοθέτη»²⁰⁴ δύο από τους εννέα δικαστές, οι De Meyer και Lohmus, διαφώνησαν με την κρατούσα εντέλει νομολογιακή άποψη ότι η μη ταξινόμηση της ταινίας δεν παραβίασε το 10, χαρακτήρισαν απαράδεκτη την προληπτική αυτή απαγόρευση στο πεδίο της ελευθερίας της έκφρασης και αμφισβήτησαν σαφώς την αναγκαιότητά της λόγω του ότι στηρίχθηκε στο νόμο περί βλασφημίας, ο οποίος όπως έγινε δεκτό, προστατεύει μόνον την Αγγλικανική εκκλησία²⁰⁵. Η «αναγκαιότητα» των μέτρων ξαναβρέθηκε λοιπόν στο προσκήνιο.

Στην ίδια απόφαση ξεχωριστή σημασία αποκτά το διαφορετικό πρίσμα του δικανικού συλλογισμού δύο άλλων δικαστών, του Bernhardt και του πολύ γνωστού Pettiti²⁰⁶, οι οποίοι συμφώνησαν μεν με το διατακτικό της απόφασης, το θεμελίωσαν όμως σε διαφορετική αιτιολογία. Ο πρώτος εξ αυτών, Πρόεδρος της εννεαμελούς σύνθεσης, δήλωσε στην εκτεθείσα άποψή του ότι δεν ήταν πεπεισμένος για την ορθότητα της απαγόρευσης κυκλοφορίας ούτε ακόμη και μετά την παρακολούθηση της βιντεοταινίας. Τελικά συντάχθηκε με την πλειοψηφία και αποδέχθηκε την απαγόρευση επικαλούμενος: 1. τους κινδύνους που θα συνεπαγόταν η κυκλοφορία της για την νεανική ηλικία, 2. την κατάλληλη διαδικασία και την προσεκτική στάθμιση που ακολούθησαν οι βρετανικές αρχές και 3. την παραδεκτή από τη Σύμβαση χρήση του σημαντικού περιθωρίου εκτίμησης στην προκειμένη περίπτωση²⁰⁷.

Ο δεύτερος δέχεται ότι ο συνδυασμός των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της υπόθεσης, συνδυασμός ενός δήθεν φιλοσοφικού μηνύματος με πλήρως άσχετες άσεμνες ή πορνογραφικές παραστάσεις²⁰⁸ δικαιολογούσε την επιβολή περιορισμών υπό το πρίσμα του άρθρου 10 παράγραφος 2. Σημειώνει όμως ότι *θα προτιμούσε μία αιτιολογία, που θα έκρινε συμβατή με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση την κατάσχεση και τη*

²⁰⁴ ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ Γιάννης, «Ελευθερία της τέχνης και προσβολή των θρησκευτικών πεποιθήσεων στην Ε.Σ.Δ.Α» στο: ΜΑΓΓΑΝΑΣ Α. (επιμ), *Δικαιώματα του Ανθρώπου- Έγκλημα- Αντεγκληματική Πολιτική, Τιμητικός Τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου- Μαραγκοπούλου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2003, σελ. 709.

²⁰⁵ Υπόθεση Wingrove..., ο.π., DISSENTING OPINION OF JUDGE DE MEYER AND DISSENTING OPINION OF JUDGE LOHMUS.

²⁰⁶ PETTITI L.-E, DECAUX E., IMBERT P.-H., *La Convention européenne des droits de l' homme. Commentaire article par article*, Paris, Economica, 1999.

²⁰⁷ Βλ. CONCURRING OPINION OF JUDGE BERNHARDT.

²⁰⁸ Βλ. CONCURRING OPINION OF JUDGE PETTITI.

δήμηση της ταινίας, χωρίς να βασίζεται στην βρετανική νομοθεσία περί βλασφημίας, η οποία δεν κρίνεται συμβατή με το άρθρο 14 της Σύμβασης²⁰⁹. Αντί της έννοιας της βλασφημίας, βάση της αιτιολογίας θα μπορούσε κατά τη γνώμη του, να αποτελέσει η βεβήλωση συμβόλων ή η διακινδύνευση-διατάραξη της δημοσίας τάξεως. Διαφωνεί επίσης τόσο με την σπουδαιότητα που αποδίδεται στο συμφέρον της θρησκευτικής πλειοψηφίας της Μ. Βρετανίας όσο και με την περιοριστική αναφορά στις θρησκευτικές πεποιθήσεις παραλείποντας τις φιλοσοφικές.

2. Έξωθεν...(ο αντίλογος και η οπτική της θεωρίας)

Οι διαφορές ορισμένων μελών του δικαστικού σώματος είτε αφορούσαν το διατακτικό είτε επικεντρώθηκαν στο αιτιολογικό των αποφάσεων, αντανakλούν ως ένα βαθμό τις παρατηρήσεις των θεωρητικών, που δείχνουν να συμμερίζονται τις κρίσεις των αντιτιθέμενων κυρίως μειοψηφιών.

Όπως ήταν αναμενόμενο λοιπόν, η κρίση του δικαστηρίου στις παραπάνω σοβαρές και άκρως ενδιαφέρουσες υποθέσεις, έδωσε αφορμή στην θεωρία για κριτική, αμφισβητήσεις και αμφιβολίες, προβληματισμό και διατύπωση διαφορετικών νομικών απόψεων. Ο πράγματι έντονος νομικός αντίλογος εκφρασμένος ίσως με διαφορετική κάθε φορά δομή, εστιάστηκε πάντως σε κάποια βασικά σημεία των αποφάσεων. Αρχικά στο στόχαστρο βρέθηκε η αναγνώριση από τους δικαστές του Στρασβούργου στα κράτη-μέλη ενός αρκετά εκτεταμένου περιθωρίου εκτίμησης.

Αυτή η αναγνώριση θεωρήθηκε²¹⁰ ότι υποβιβάζει τον κρίσιμο και σπουδαίο ρόλο των οργάνων της Σύμβασης²¹¹. Ενώ το Ε.Δ.Δ.Α καλείται να διασφαλίσει την συλλογική εγγύηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου επιχειρώντας με την νομολογία του να προσαρμόσει τις έννομες τάξεις των συμβαλλομένων κρατών στις ευνοϊκότερες διατάξεις της Ε.Σ.Δ.Α, στις δύο κρίσιμες για την ελευθερία της έκφρασης υποθέσεις, το Δικαστήριο περιορίστηκε στο ρόλο του απλού παρατηρητή των εθνικών μέτρων, προσαρμόζοντας τη Σύμβαση σε έννομες τάξεις δυσμενέστερες

²⁰⁹ «Η χρήση των αναγνωριζόμενων στην παρούσα Σύμβαση δικαιωμάτων και ελευθεριών πρέπει να εξασφαλισθεί *ασχέτως διακρίσεως* φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσας, *θρησκείας*, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης, συμμετοχής στην εθνική μειονότητα, περιουσίας, γέννησης ή άλλης καταστάσεως».

²¹⁰ ΜΠΟΥΧΑΓΙΑΡ, «Η άρση της σύγκρουσης...», ό.π., σελ. 290-291.

²¹¹ Τότε επρόκειτο εκτός του Ε.Δ.Δ.Α και για την Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και την Επιτροπή Υπουργών. Ως γνωστόν πλέον, όσα αναφέρονται αφορούν μόνο το Ε.Δ.Δ.Α.

και λιγότερο προστατευτικές για τη συγκεκριμένη ελευθερία. Για το λόγο αυτό κατηγορήθηκε για παραίτηση από την υποχρέωσή του να συμβάλει στη διαμόρφωση μιας ευρωπαϊκής έννομης τάξης με κοινά κριτήρια και μέτρα²¹², για *απουσία συστηματικού ελέγχου της αναλογικότητας και αναγκαιότητας των επίμαχων περιοριστικών μέτρων*²¹³, καθώς και για *συρρίκνωση της εποπτικής του αρμοδιότητας* όταν βρέθηκε αντιμέτωπο με ζητήματα που αφορούσαν φανατικές θρησκευτικές πεποιθήσεις²¹⁴.

Επειδή όμως η θεωρητική προσέγγιση των δύο νομολογιακών σταθμών θα παρέμενε ημιτελής εάν περιοριζόταν απλώς στην παράθεση των σημείων της κριτικής, προχώρησε ένα βήμα ακόμη: πως πρέπει να κρίνει το δικαστήριο τις υποθέσεις που άγονται ενώπιόν του και αφορούν την συγκρουσιακή σχέση της ελευθερίας της τέχνης και της ελευθερίας των θρησκευτικών πεποιθήσεων; Ειδικά ως προς το ζήτημα των περιορισμών στην τέχνη με σκοπό την προστασία των θρησκευτικών αισθημάτων, ποια κριτήρια, ποια τεχνική και τι προσέγγιση είναι νομικά συνεπές να ακολουθεί; Οι απόψεις που υποστηρίχθηκαν έχουν τη δική τους οπτική, συνεισφέροντας πάντως στο νομικό διάλογο.

²¹² ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ, ό.π., σελ. 97.

²¹³ ΜΠΟΥΧΑΓΙΑΡ, ό.π., σελ. 292.

²¹⁴ ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ό.π., σελ. 718. Σχολιάζοντας δε την υπόθεση Wingrove, οι συγγραφείς εκκινώντας από διαφορετικό σημείο, ασκούν κριτική με ακόμη πιο καυστικά πυρά. Ο ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, σελ. 714-717 υποστηρίζοντας και προσπαθώντας να αποδείξει ότι δεν υφίσταται η αιτία που επικαλέστηκαν οι δικαστές για να επεκτείνουν το περιθώριο, φτάνει να πει ότι το δικαστήριο στη συγκεκριμένη υπόθεση *παραιτήθηκε του εποπτικού του ρόλου*. Κατ' αυτόν, υφίσταται σύγκλιση (consensus) των συμβαλλομένων κρατών περί της μη αναγκαιότητας περιορισμών της έκφρασης βασισμένων στη βλαστημία μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία, καθώς ακόμη κι εκείνα τα κράτη που έχουν στην έννομη τάξη τους προβλέψεις περί βλαστημίας, τις ερμηνεύουν με επιφυλακτικότητα (βλ. και υποενότητα II, του β' μέρους). Δεδομένης αυτής της σύγκλισης, δεν έπρεπε να αφεθεί τόσο πλατύ περιθώριο εκτίμησης στις εθνικές αρχές. Ο ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ, ό.π., σελ. 114-117, εκκινεί την κριτική από άλλη βάση, από την ιεράρχηση του περιθωρίου εκτίμησης που επιχείρησαν οι δικαστές σε εκείνη την απόφασή τους, τοποθετώντας σε χαμηλότερη κλίμακα την προστασία της τέχνης απ' ότι την προστασία του πολιτικού λόγου. Εκφράζει την απορία βάσει τίνος κριτηρίου έγινε μια τέτοια διάκριση τη στιγμή που στις πλείστες περιπτώσεις η πολιτική έκφραση εμφανίζεται ισοδύναμη με την πολιτιστική και καλλιτεχνική και καταλήγει σε διαφωνία με ένα τέτοιο σκεπτικό.

Υπό το πρίσμα μιας φιλελεύθερης προσέγγισης²¹⁵, η σχέση της ελευθερίας της τέχνης με την θρησκευτική ελευθερία πρέπει να νοηθεί μέσα από τις «καθαρές θέσεις του αμερικανικού δικαίου» κατά τις οποίες η απόλυτη προστασία της τέχνης σημαίνει ότι δεν υπάρχει κανένα δικαίωμα που να στηρίζει την απαλλαγή κάποιου από την ενόχληση, την οποία του προξενούν έργα τέχνης, που προκαλούν, αναστατώνουν, θίγουν ή στενοχωρούν όσους αντιτίθενται στο μήνυμά τους. Αιτιολογίες περιορισμού του λόγου και της έκφρασης ένεκα προσβολής του συναισθημάτων δεν είναι ανεκτές. Προχωρώντας ένα βήμα ακόμη, υποστηρίζει ότι η *διακίνηση καλλιτεχνικών ιδεών* δεν ξεχωρίζει από τη *διακίνηση πολιτικών ιδεών*. Συνεπώς υφίσταται μία αντιστοιχία στην προστασία του πολιτικού μηνύματος και του καλλιτεχνικού, με αποτέλεσμα όπως δεν επιτρέπεται η φίμωση και των πλέον αποκρουστικών ή επικίνδυνων πολιτικών ιδεών²¹⁶, να μην είναι νοητή η απαγόρευση και του πιο φρικαλέου ή προκλητικού έργου τέχνης. «Όπως δεν τίθεται θέμα προσβολής από την επίδειξη της σβάστικας ή του σφυροδρέπανου», έτσι «δεν μπορεί να τεθεί θέμα προσβολής κάποιου δικαιώματος από την έκθεση Outlook». Μέσα απ' αυτήν την οπτική γωνία λοιπόν «η δική *Θρησκεία εναντίον Τέχνης*, είναι μια δίκη που η Θρησκεία δεν μπορεί να κερδίσει»²¹⁷. Έτσι, το περιθώριο εκτίμησης θα είναι στενό και η προστασία του έργου τέχνης τόσο εκτεταμένη όσο και του πολιτικού λόγου.

Μία άλλη, τεχνικής φύσεως άποψη²¹⁸, προτείνει η *ευρωπαϊκή εποπτεία* σε αυτές τις περιπτώσεις να στηρίζεται σε ένα αντικειμενικό στοιχείο που θα συγκεντρώνει το ευρωπαϊκό *consensus*. Το περιεχόμενο του άρθρου 20 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα²¹⁹, συμφώνου που έχει επικυρωθεί από 149 κράτη, 42 εκ των οποίων έχουν συμβληθεί και στο πλαίσιο της Ε.Σ.Δ.Α, πληροί τις ως άνω προϋποθέσεις και θα μπορούσε να αποτελέσει βάση για τον έλεγχο του περιθωρίου εκτίμησης των εθνικών αρχών. Το αντικειμενικό κριτήριο που εισάγει η

²¹⁵ ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ ό.π., σελ. 201-203, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η ελευθερία του λόγου στις Η.Π.Α.*, Π.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα, 1997.

²¹⁶ Σχετική με ακραίες πολιτικές ιδέες είναι η προαναφερθείσα υπόθεση *Jersild v. Denmark* (23.9.1994).

²¹⁷ ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ, *Θρησκεία κατά Τέχνης*, ό.π., σελ. 214, ο οποίος εν τω μεταξύ δεν αποδέχεται ότι η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει στο εννοιολογικό της περιεχόμενο το σεβασμό των θρησκευτικών αισθημάτων των πιστών (σελ. 92 επ.).

²¹⁸ ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ό.π., σελ. 719-720.

²¹⁹ «2. Κάθε επίκληση εθνικού, φυλετικού ή θρησκευτικού μίσους, που αποτελεί υποκίνηση διακρίσεων, εχθρότητας ή βίας απαγορεύεται από το νόμο».

διάταξη αυτή θα μπορούσε να απομακρύνει το υποκειμενικό που υιοθετεί το Ε.Δ.Δ.Α²²⁰. Με τον τρόπο αυτό ο ευρωπαϊκός έλεγχος καθίσταται αποτελεσματικότερος και απαλλάσσεται από τα υποκειμενικά εκείνα στοιχεία που οδηγούσαν στην προστασία των συμφερόντων της πλειοψηφίας. Οι δικαστές πλέον θα κρίνουν κατά πόσο ένα έργο τέχνης προκαλεί μίσος, διαταράσσει την κοινωνική ειρήνη υποκινώντας διακρίσεις, εχθρότητες και βία, ενώ τα ζητήματα του άρθρου 10 που συνδέονται με την προσβολή των θρησκευτικών αισθημάτων θα εξετάζονται υπό το πρίσμα όχι της ηθικής και των «δικαιωμάτων των άλλων» αλλά της δημόσιας τάξης.

Υποστηρίχθηκε η μετριοπαθής άποψη²²¹ ότι στις επίμαχες υποθέσεις απαιτείτο μία ορθή στάθμιση των δύο συγκρουόμενων αγαθών. Αναλύοντας την αρχή της αναλογικότητας, απορρίπτει την λήψη απόλυτων και δυσανάλογα αυστηρών απαγορευτικών μέτρων και διατυπώνει την πρόταση, η κρίση και η εποπτεία του Στρασβούργου να βασίζεται στην εξής αυτονόητη, μα σημαντική αρχή: οι εθνικές αρχές οφείλουν να εξασφαλίζουν σε όλα τα άτομα τη δυνατότητα να προβάλουν τις απόψεις τους και τις καλλιτεχνικές τους εμπνεύσεις, χωρίς όμως να υποχρεώνεται κανείς να τις δει ή διαβάσει ή ακούσει και ταυτόχρονα χωρίς, όποιος θέλει να το πράξει, να εμποδίζεται στο όνομα της προστασίας των δικαιωμάτων των άλλων. Αυτή η πρόταση επιδιώκει παράλληλα τόσο την προστασία των θρησκευτικών αισθημάτων όσο και την άσκηση της ελευθερίας του δημιουργού να εκθέσει το έργο που καλλιτέχνησε και του ενδιαφερόμενου κοινού να λάβει το καλλιτεχνικό μήνυμα²²².

²²⁰ Υπόθεση Wingrove..., ο.π., παρ. 48.

²²¹ ΜΠΟΥΧΑΓΙΑΡ, ό.π., σελ. 293-297.

²²² Επί του πρακτέου δε, το αυστριακό ινστιτούτο κινηματογράφου έχοντας λάβει τα μέτρα, που απαριθμούνται αναλυτικά ανωτέρω, διασφάλισε ότι κανένας καθολικός κάτοικος του Τιρόλο δεν επρόκειτο ακουσίως να γίνει θεατής της «συνόδου του έρωτα». Το Ε.Δ.Δ.Α θα έπρεπε συνεπώς, βάσει της αρχής της εναρμόνισης, να καταδικάσει το διάδικο κράτος για παραβίαση της β' παραγράφου, δεδομένου ότι η κατάσχεση και δήμευση της ταινίας δεν καταλείπει ούτε το ελάχιστο περιθώριο για εφαρμογή της εναρμόνισης και αποδυναμώνει πλήρως το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης από το εννοιολογικό περιεχόμενό του. Καταδίκη της Μεγάλης Βρετανίας θα έπρεπε να υπάρξει και στη δεύτερη υπόθεση, κατά την οποία η δράση των βρετανικών αρχών δεν επέτρεψε την κυκλοφορία της επίμαχης ολιγόλεπτης ταινίας. Υπό το πρίσμα της στάθμισης και εναρμόνισης των ατομικών ελευθεριών, ο βρετανός σκηνοθέτης έπρεπε να λάβει την άδεια κυκλοφορίας της βιντεοταινίας του σε ειδικά και μόνο καταστήματα (sex shops), δια της κατατάξεως αυτής στην γ' προβλεπόμενη κατηγορία. Με τον τρόπο αυτό, θα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στο «σοκαριστικό» και ενοχλητικό

3. Ήταν ορθή η «εκτίμηση» του περιθωρίου εκτίμησης;
(μια διαφορετική προσέγγιση)

Μελετώντας τα κεντρικά σημεία του αντιλόγου της θεωρίας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι προβαίνει σε υπερβολικά αυστηρή κριτική του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, η οποία παραθεωρεί τόσο το γράμμα όσο και το πνεύμα των δικανικών κρίσεων. Και στις δύο αποφάσεις υπάρχει ρητή αναφορά στην ελεγκτική αρμοδιότητα του οργάνου της Ε.Σ.Δ.Α επί του περιθωρίου εκτίμησης ως βασικής αρχής που οφείλει να διέπει τις αποφάσεις του. Εξάλλου η κρίση του διεθνούς δικαστή ότι οι εθνικές αρχές βρίσκονται εγγύτερα και γνωρίζουν καλύτερα τις κοινωνικές ιδιαιτερότητες που ισχύουν στη χώρα τους, δεν συνιστά αυτομάτως παραίτηση από τον εποπτικό του ρόλο αφού και σε αυτές τις περιπτώσεις υφίσταται ευρωπαϊκός έλεγχος, περιοριζόμενος όμως στην εξέταση της τυπικής-εξωτερικής νομιμότητας του κρατικού μέτρου και όχι της ουσίας του. Σε περίπτωση δε που διαπιστωθεί εξ αρχής ότι το επίμαχο κρατικό μέτρο πάσχει από ουσιαστικό ελάττωμα, ο ευρωπαϊκός δικαστικός έλεγχος παρακάμπτει το περιθώριο εκτίμησης και εισδύει στην έρευνα της ουσίας και των πραγματικών περιστατικών της υπόθεσης²²³. Εν προκειμένω το Ε.Δ.Δ.Α και στις δύο αποφάσεις εξέτασε αναλυτικά όλες τις παραμέτρους που οδήγησαν στη λήψη των επίμαχων κρατικών μέτρων, προτού αναγνωρίσει το περιθώριο της εκτίμησης των εσωτερικών κρατικών οργάνων: το περιεχόμενο τόσο της κινηματογραφικής ταινίας όσο και της ολιγόλεπτης βρετανικής σκηνοθεσίας, τις εσωτερικές συνταγματικές και νομοθετικές ρυθμίσεις, καθώς και το αιτιολογικό και το διατακτικό των αποφάσεων των εθνικών δικαστηρίων. Έτσι δεν ευσταθούν οι απόψεις ότι παραιτήθηκε του εποπτικού του ρόλου, παρακολουθώντας απλώς τα επίμαχα εθνικά μέτρα.

Κατά την εξέταση όμως των προαναφερόμενων παραμέτρων στην βρετανική υπόθεση, υπέπεσε σε ένα σοβαρό σφάλμα. Ενώ δηλαδή στην αντίστοιχη αυστριακή υπόθεση, τα κρατικά μέτρα της κατάσχεσης και δήμευσης της ταινίας δεν έπασχαν από ουσιαστικό ελάττωμα, αφού η κρίσιμη διάταξη του Ποινικού Κώδικα περί

περιεχόμενό της μόνο όσοι το επιθυμούσαν, χωρίς να θίγονται τα χριστιανικά αισθήματα των αγγλικανών πιστών.

²²³ ΡΟΖΑΚΗΣ Χρήστος, «Η Ευρώπη ως κοινωνία δικαίου...», ό.π., σελ. 106.

βλασφημίας ήταν σύμφωνη με τις συνταγματικές διατάξεις και προστάτευε γενικά κάθε γνωστή και αναγνωρισμένη στην χώρα θρησκεία, δεν συνέβαινε το ίδιο στην υπόθεση Wingrove. Η απαγόρευση κυκλοφορίας της βιντεοταινίας από τις βρετανικές αρχές στηρίχθηκε σε νομοθετική διάταξη που εισάγει δυσμενή μεταχείριση βάσει της θρησκείας και ως εκ τούτου δεν είναι συμβατή με το ίδιο το κείμενο της Ε.Σ.Δ.Α²²⁴. Για το λόγο αυτό, η εννεαμελής σύνθεση του Στρασβούργου όφειλε να παρακάμψει το περιθώριο των εθνικών αρχών να κρίνουν εάν υφίστατο αδήριτη κοινωνική ανάγκη για την επιβολή της απαγόρευσης και να κρίνει το ίδιο την ουσία της υπόθεσης και την αναγκαιότητα του μέτρου. Δεν ήταν δυνατό να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι οι δικαστές απέφυγαν να απαντήσουν στο ερώτημα πως γίνεται να παραμένουν απροστάτευτοι από το δικαιοδοτικό όργανο του Στρασβούργου εκατομμύρια μουσουλμάνοι. Αυτή η διάκριση λοιπόν, ορθά θεωρήθηκε αδικαιολόγητη και μη αντάξια του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου²²⁵.

Επιπλέον και ειδικότερα ως προς την απόφαση της Otto Preminger Institute, παρατηρήθηκε ότι το δικαστήριο προκειμένου να αναγνωρίσει το περιθώριο εκτίμησης στις αυστριακές αρχές, προχώρησε σε λανθασμένο και μη εύστοχο παραλληλισμό της ηθικής με την θρησκεία²²⁶: ενώ η πρώτη συνιστά κοινό έννομο αγαθό των ευρωπαϊκών κρατών, δεν συμβαίνει το ίδιο και με τη δεύτερη, αφού το 9 προστατεύει μεταξύ των άλλων και κάθε μορφή αρνησιθεΐας (αθεΐα, αγνωστικισμό)²²⁷. Ο ισχυρισμός όμως ότι η θρησκεία δεν συνιστά κοινό ευρωπαϊκό έννομο αγαθό δεν ευσταθεί, διότι παραβλέπει ότι τα προστατευόμενα έννομα αγαθά του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ συνοψίζονται στις έννοιες σκέψη- συνείδηση- θρησκεία- πεποιθήσεις, οι οποίες αποτελούν την εσωτερική διάσταση (forum internum)²²⁸ της ελευθερίας των πεποιθήσεων. Το γράμμα της διάταξης μάλιστα, εξασφαλίζει την προστασία και των μη πιστών περιλαμβάνοντας εκτός της «θρησκείας» και τους όρους «σκέψη και συνείδηση».

²²⁴ Άρθρο 14.

²²⁵ ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ, ό.π., σελ. 110.

²²⁶ Υπόθεση Otto Preminger-Institute..., ό.π., παρ. 50: «Όπως συμβαίνει και με την έννοια της ηθικής, δεν είναι δυνατή η κατάληξη πανευρωπαϊκά σε ένα κοινό περιεχόμενο της σημασίας της θρησκείας μέσα στην κοινωνία».

²²⁷ ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ό.π., σελ. 707, ο οποίος υποστηρίζει ότι το κοινό έννομο αγαθό δεν είναι η θρησκεία καθαυτή αλλά η ελευθερία των πεποιθήσεων.

²²⁸ Βλ. παραπάνω, Μέρος Α-α, 2.

Εξάλλου σχετικά με τον παραλληλισμό ηθικής και θρησκείας παρατηρούμε τα ακόλουθα: Στην υπόθεση Muller, η κατάσχεση των πινάκων ζωγραφικής του Ελβετού προσφεύγοντος κρίθηκε αναγκαία επέμβαση διότι δεν είχε ληφθεί καμία προφύλαξη προκειμένου να αποφευχθεί η «βάνανυση προσβολή της αιδούς των ανύποπτων επισκεπτών». Στη μεταγενέστερη υπόθεση Otto Preminger, παρατηρούμε το Δικαστήριο να αλλάζει οπτική σχετικά με την αναγκαιότητα των απαγορευτικών μέτρων: κρίνει ότι υφίσταται επιτακτική κοινωνική ανάγκη για την κατάσχεση και δήμευση της κινηματογραφικής ταινίας, παρότι η αυστριακή εταιρεία απευθυνόταν μόνο σε κινηματογραφόφιλους, είχε προβλέψει να απαγορεύσει την είσοδο στους ανηλίκους και είχε προειδοποιήσει για το σατιρικό περιεχόμενο της ταινίας με σχετική ανακοίνωσή της. Βάσει αυτής της διαφοροποίησης υποστηρίζεται ότι στις περιπτώσεις προστασίας της θρησκείας και των θρησκευτικών αισθημάτων παρατηρείται μία διεύρυνση του περιθωρίου εκτίμησης, η οποία συνιστά κατά τη θεωρία το σφάλμα της κρίσης του δικαστηρίου. Πρόκειται για σφάλμα όμως ή για μια ενσυνείδητη νομική επιλογή των δικαστών του Στρασβούργου; Κι αν τελικά αναφερόμαστε σε μια τέτοια επιλογή, αυτή συνιστά οπισθοδρόμηση ως προς το νομικό κεκτημένο της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου ή σεβασμό προς την παραδεδεγμένη και ιστορικά αποδεδειγμένη χριστιανική παράδοση της Ευρώπης; Τα σπουδαία αυτά ερωτήματα προϋποθέτουν την απαραίτητη εμβάθυνση στο σκεπτικό των εν λόγω αποφάσεων.

Το κοινό στοιχείο των δύο υποθέσεων, αυστριακής και βρετανικής, δεν είναι τόσο η δυναμική σύγκρουση θρησκείας και τέχνης όσο η αναγωγή τους στο θείο, η οποία πραγματοποιείται με ιδιαίτερα προσβλητική και υβριστική αναφορά των προσφευγόντων στο πρόσωπο τόσο του Θεού Πατέρα όσο και του Ιησού Χριστού, του Αρχηγού και Ιδρυτού της χριστιανικής πίστης. Οι φορείς της ελεύθερης έκφρασης όχι απλά αρνούνται την ύπαρξη του Θεού ούτε κρίνουν την πίστη και τους πιστεύοντας σε αυτόν αλλά καταφέρνουν εναντίον του προσδίδοντάς του μειωτικά ανθρώπινα χαρακτηριστικά (υπόθεση Otto Preminger) ή ερωτικές διαθέσεις (υπόθεση Wingrove), στοιχεία δηλαδή εντελώς άσχετα και ξένα με το πρόσωπο του Χριστού, που στόχο έχουν την μείωση και περιύβρισή του. Το γεγονός αυτό δεν θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητο κατά το σχηματισμό της δικανικής κρίσης: η διεύρυνση του περιθωρίου εκτίμησης από το Ε.Δ.Δ.Α οφείλεται στον έντονο βαθμό προσβολής των θρησκευτικών πεποιθήσεων των πιστών χριστιανών. Γι' αυτό τον λόγο μπορεί να υποστηριχθεί η ορθότητά της.

Επιπλέον, η απολυτότητα των απαγορευτικών μέτρων που βρέθηκε στο στόχαστρο της κριτικής δεν συναντάται στις εν λόγω υποθέσεις για πρώτη φορά. Σε μεγάλο αριθμό υποθέσεων που ανέκυψαν ενώπιόν του και αφορούσαν την ελευθερία της έκφρασης, οι Δικαστές επέδειξαν μεγαλύτερη απολυτότητα. Επρόκειτο για την υποστήριξη του ναζισμού και την άρνηση του Ολοκαυτώματος και της γενοκτονίας των Εβραίων²²⁹, όπου το ΕΔΔΑ αρνήθηκε να μπει στην ουσία των προσφυγών, εφαρμόζοντας το άρθρο 17 της Σύμβασης περί κατάχρησης δικαιώματος²³⁰.

Αιτιολογία αυτών των αποφάσεων ήταν το ότι κανείς δεν μπορεί να στηριχθεί στη Σύμβαση ως βάση για τη νομιμοποίηση πράξεων που έρχονται σε αντίθεση με τις θεμελιώδεις αρχές που αυτή εγκολπώνεται. Απόψεις σαν τις ναζιστικές αντιμάχονται σε τέτοιο βαθμό τη δημοκρατία, τη δικαιοσύνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα, ώστε συνιστούν από μόνες τους απειλή για τη δημόσια τάξη και δεν δικαιούνται να αναζητούν την προστασία που προσφέρει η Σύμβαση στην έκφραση του πολιτικού λόγου. Όπως η ελευθερία του λόγου δεν μπορεί να διευρυνθεί ώστε να συμπεριλάβει την έκφραση μισαλλόδοξου λόγου που θίγει *τον πυρήνα της ανθρώπινης αξίας και αξιοπρέπειας*, και η ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης δεν δύναται να παράσχει καταφύγιο στις *ύβρεις κατά του Θεού*, του στοιχείου που συνιστά τον πυρήνα της θρησκευτικής ελευθερίας. Όπως η αμφισβήτηση μιας αποδεδειγμένης ιστορικής αλήθειας, που σχετίζεται με ένα από τα πιο αποτροπιαστικά εγκλήματα στην ανθρώπινη ιστορία δεν είναι δυνατόν να τύχει της προστασίας της Ευρωπαϊκής Σύμβασης, και η διακωμώδηση και γελοιοποίηση προσώπου/ων που λατρεύονται με τις ύψιστες τιμές από τα μέλη θρησκειών αναγνωρισμένων από την Σύμβαση δεν μπορεί να γίνει ανεκτή σε μία δημοκρατική κοινωνία. Συνεπώς, η κατάχρηση δικαιώματος του 17 θα μπορούσε να βρίσκεται στην αιτιολογία των δύο αποφάσεων

²²⁹ Βλ. την εμπεριστατωμένη Διπλωματική εργασία της Γεωργιάδου Ειρήνης: Η ελευθερία έκφρασης γνώμης κατά το υπερεθνικό και εθνικό δίκαιο: ο προκλητικός και ο μισαλλόδοξος λόγος, όπου αναφέρονται και οι υποθέσεις H., W., P. και K. vs Αυστρίας (αριθμός αίτησης 12774/87), Nachtmann vs Αυστρίας (αριθμός αίτησης 36773/97), Schimanek vs Αυστρίας (αριθμός αίτησης 32307/96), Garaudy vs Γαλλίας (απόφαση της 7 Ιουλίου 2003). Διαδικτυακή τοποθεσία της εργασίας στο: <http://library.panteion.gr:8080/dspace/handle/123456789/107>

²³⁰ «Ουδεμία διάταξις της παρούσης Συμβάσεως δύναται να ερμηνευθή ως επαγομένη δι' εν Κράτος, μίαν ομάδα ή εν άτομον οιονδήποτε δικαίωμα όπως επιδοθή εις δραστηριότητα ή εκτέλεση πράξης σκοπούσας εις την καταστροφήν των δικαιωμάτων ή ελευθεριών, των αναγνωρισθέντων εν τη παρούση Συμβάσει, ή εις περιορισμούς των δικαιωμάτων και ελευθεριών τούτων μεγαλυτέρων των προβλεπομένων εν τη ρηθείση Συμβάσει»

του Στρασβούργου. Η αυστριακή κινηματογραφική ταινία και η βρετανική σύντομη σκηνοθεσία πλήττουν τον πυρήνα του άρθρου 9, αφού συνιστούν «εξαιρετικές περιπτώσεις κατά τις οποίες ο τρόπος και οι μέθοδοι εναντίωσης και άρνησης θρησκευτικών πεποιθήσεων είναι τόσο έντονοι ώστε να εμποδίζουν τους φορείς από την άσκηση και εκδήλωση αυτών των πεποιθήσεών τους. Τότε το εκάστοτε συμβαλλόμενο Κράτος είναι υπεύθυνο ώστε να εξασφαλίσει σ' αυτούς τους φορείς την ειρηνική απόλαυση του δικαιώματός τους»²³¹.

Τονίστηκε στην κριτική των αποφάσεων ότι τέτοιου είδους απαγορευτικές προληπτικές δράσεις θέτουν υπό κίνδυνο την ανεκτικότητα Δημιουργείται όμως η αίσθηση ότι αυτή η άποψη είναι νομικά ασυνεπής και υποκριτική, αφού παραθεωρεί ότι τέτοιου είδους «καλλιτεχνικές» εκφράσεις δυναμιτίζουν τα θεμέλιά της ανοχής και ανεκτικότητας μέσα σε μία δημοκρατική κοινωνία. Ανοχής που δυναμιτίστηκε επί παραδείγματι με τη δημοσίευση των σκίτσων του Μωάμεθ. Οι δικαστές του Ε.Δ.Δ.Α με την δικανική τους κρίση επέδειξαν αν μη τι άλλο, την απαιτούμενη νομική συνέπεια και ευθύτητα...

²³¹ Υπόθεση Wingrove κατά Αυστρίας, παρ.46-48 (Whether the interferences had a 'legitimate aim'). Βλ. και την άποψη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη δημοκρατία δια μέσω του δικαίου που εδράζει στη Βιέννη, είναι γνωστή και ως Venice Commission και απαρτίζεται από σημαίνοντα μέλη της ευρωπαϊκής νομικής κοινότητας. Η επιτροπή αυτή εξετάζοντας τις εθνικές νομοθεσίες περί βλασφημίας, προσβολής θρησκευτικών αισθημάτων αναφέρεται στις ως άνω νομολογιακές απόψεις συσχετίζοντας την εφαρμογή του 17 με τις διατάξεις περί απαγόρευσης του μισαλλόδοξου λόγου. Ο ιστότοπός της όπου καταγράφεται και παρατίθεται η εν λόγω αναφορά είναι η εξής: [http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD\(2007\)006-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)006-e.asp)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ-ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ-ΤΙΜΗΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΙ ΤΟΜΟΙ

ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ Χαράλαμπος, *Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης*, εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1992

ΒΕΓΛΕΡΗ Φαίδωνος, *Οι περιορισμοί των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1982

ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ Πρόδρομος, *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα*, τόμ. Α, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2005

Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινωνία Δικαίου, Γραφείο Διεθνών και Συνταγματικών Θεσμών της Ακαδημίας Αθηνών-Εταιρία Δικαστικών Μελετών-Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών και Ερευνών, Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007

ΘΕΟΔΟΣΗΣ Γεράσιμος, *Η ελευθερία της τέχνης*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000

ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Ιωάννης, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2000

ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ Ξενοφών (επιμ.), *Πέντε χρόνια μετά τη Συνταγματική Αναθεώρηση του 2001, Τόμ. Α΄*, Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 2006

ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΑ-ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Δήμητρα, *Η αρχή της αναλογικότητας στο εσωτερικό δημόσιο δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1989

ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ Γιάννης, *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2004

ΜΑΓΓΑΝΑΣ Αντώνης (επιμ), *Δικαιώματα του Ανθρώπου- Έγκλημα- Αντεγκληματική Πολιτική, Τιμητικός Τόμος για την Αλίκη Γιωτοπούλου- Μαραγκοπούλου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2003

ΜΑΓΓΑΝΑΣ Αντώνης, ΚΑΡΑΤΖΑ Λίλα, ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ Γιάννης, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου*, β' έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2005

ΜΑΤΘΙΑΣ Στέφανος, ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ Γιάννης, ΣΤΑΥΡΙΤΗ Λουκία, ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ Καλλιόπη, *Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ευρώπη-Με βάση τη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα 2006

ΜΠΕΗΣ Κώστας (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία, Θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη*, εκδ. EUNOMIA Verlag, Αθήνα, 1997

ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, Εμμανουήλ, *Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1995

ΣΑΡΜΑΣ Ιωάννης, *Κράτος και Δικαιοσύνη, Ελευθερία με υπεροχή του Δικαίου: η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2003

Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη, τόμ.. Ι, Δημοκρατία-Ασφάλεια-Δικαιοσύνη, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005

ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ Σταύρος, *Θρησκεία κατά Τέχνης*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2006

ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ Σταύρος, *Η ελευθερία του λόγου στις Η.Π.Α.*, Σάκκουλα, Αθήνα, 1997

ΤΣΑΤΣΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ'- Θεμελιώδη Δικαιώματα, Γενικό Μέρος*, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή 1988

ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Κώστας, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Τρίτη Αναθεωρημένη έκδοση*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2006

ΦΡΑΓΚΑΚΗΣ Νικόλαος (επιμ.), *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινωνία Δικαίου*, εκδ. Αντ.Ν.Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007

ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτριος (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κριτική, 1999

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

ACHOUR Yadh Ben, *La Cour europeene des droits de l' Homme et la liberte de religion*, editions A. PEDONE, 2005

CAROLYN Evans, *Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press

CAUQUELIN Anne, *Les theories de l' art*, Presses Universitaires de France, 2007 (μετάφραση: Ελισάβετ Παστρικού, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2007)

MALCOLM Evans, *Religious Liberty and International Law in Europe*, Cambridge University Press, 1997

P. NASKOU-PERRAKI, *The legal framework of religious freedom in Greece*, Ant. N. Sakkoulas, 2000

OETHEIMER Mario, *L' harmonisation de la liberte d' expression en Europe, Contribution a l'etude de l' article 10 de la Convention Européenne des droits de l'homme et de son application en Autriche et au royaume- uni*, éditions A. Pedone, Paris, 2001

OLDRICH Andrysek, *The position of non-believers in National International Law with special referasnce to the European Convention on Human Rights*, Rijswijk, 1st

September 1989, (διδακτορική διατριβή διαθέσιμη στη Βιβλιοθήκη Ιδρύματος Μαραγκοπούλου)

VAN Dijk Pieter, Van Hoof Fried, Van Rijn Arjen, Zwaak Leo (EDITORS), Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, Fourth edition, Intersentia, Antwerpen-Oxford, 2006

YUTAKA Arai-Takahashi, The margin of Appreciation Doctrine and the Principle of Proportionality in the Jurisprudence of the E.C.H.R, Intersentia, Antwerp- Oxford- New York, 2002

ΑΡΘΡΑ ΣΕ ΝΟΜΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ Νικόλαος, «Το αξιόποινο του προσηλυτισμού και η συνταγματικότητά του (γνωμοδότηση)», Νομικό Βήμα (1986), σελ. 1031 επ.

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Σπύρος, «Η ελευθερία της τέχνης. Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος», Δικαιώματα του Ανθρώπου (1/1999), σελ. 73-115

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Σπύρος, «Υπόθεση Ανδρουλάκη Μν. Μια απόφαση που δεν εκδόθηκε ποτέ», Το Σύνταγμα 26(2000), σελ. 543-572

ΚΡΙΠΠΙΑΣ Ιωάννης, « Το έγκλημα του προσηλυτισμού ιδία από απόψεως ηθικής αυτουργίας», Ποινικά Χρονικά (1980), σελ. 314 επ.

ΙΔΙΟΥ, «Χιλιασταί και προσηλυτισμός», Εφημερίς Ελλήνων νομικών (1985), σελ. 888 επ.

ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ Γιάννης, «Σχόλιο στην Απόφαση Buscarini και λοιποί του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», Νομικό Βήμα, 47/1999, σελ. 1493-1497

ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ Ιωάννης, ΠΟΥΛΗΣ Γεώργιος, «Ανέγερση ναού ή ευκτήριου οίκου χωρίς άδεια (με αφορμή την ΑΠ(Ολ) 20/2001)», Ποινική Δικαιοσύνη, 2(2002), σελ.123 επ.

ΜΑΡΙΝΟΣ Αναστάσιος, «Η έννοια του θρησκευτικού προσηλυτισμού κατά το νέον Σύνταγμα», Ελληνική Δικαιοσύνη (1984), σελ. 4 επ.

ΙΔΙΟΥ, «Προσηλυτισμού...συνέχεια», Ελληνική Δικαιοσύνη (1994), σελ. 1 επ.

ΜΠΕΗΣ Ευάγγελος, «Η αρχή της αναλογικότητας –από το δημόσιο στο αστικό και διοικητικό δικονομικό και ιδιωτικό δίκαιο», Δίκη 5/1999, σελ. 467 επ.

ΜΠΟΥΧΑΓΙΑΡ Κωνσταντίνος, «Η άρση της σύγκρουσης των δικαιωμάτων της ελευθερίας έκφρασης και της θρησκευτικής ελευθερίας στις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων», Διοικητική Δίκη, 12(2000), σελ. 285-297

ΜΥΛΩΝΑΣ Ιππ., «Παρατηρήσεις στην απόφαση Κοκκινάκης», Υπεράσπιση (1994), σελ.187 επ.

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Γεώργιος, «Η ελευθερία της τέχνης και το Σύνταγμα (γνωμοδότηση)», Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης και Επικοινωνίας, (1/2006), σελ. 18-21

ΠΟΥΛΗΣ Γεώργιος, «Ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και προσηλυτισμός», Υπεράσπιση (1997), σελ. 241 επ.

ΣΤΑΥΡΟΥ Στέφανος, «Ο προσηλυτισμός και το δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία», Ποινικά Χρονικά (1993), σελ. 964 επ.

ΦΡΑΓΚΑΚΗΣ Νικόλαος, «Σχόλιο στην απόφαση Μανουσάκης και άλλοι κατά Ελλάδας», Νομικό Βήμα (1994), σελ. 528 επ.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

<http://www.echr.coe.int/ECHR/EN/Header/Case-Law/HUDOC/HUDOC+database>

<http://www.coe.int/DEFAULTEN.ASP>

http://ec.europa.eu/justice_home/unit/charte/index_en.html

[http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD\(2007\)006-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)006-e.asp)

<http://www.nsk.gr/ΑποφάσειςΕΔΔΑ/tabid/108/Default.aspx>

http://www.synigoros.gr/reports/apomakrinsi_eikastikou_ergou.pdf

<http://www.proeuro.gr/articles.php>

<http://www.worldlii.org/eu/cases/ECHR/1996/60.html>

<http://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1996/60.html>

http://www.mediator.online.bg/eng/ottopr_e.htm

http://en.wikipedia.org/wiki/Jyllands-Posten_Muhammad_cartoons_controversy

http://en.wikipedia.org/wiki/Salman_Rushdie

<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/02/17.html>,

<http://www.spiegel.de/international/europe.html>

http://www.gpapadimitriou.gr/university/didaskalia/themeliodi_ep/03_07.html

<http://www.forthnet.gr/templates/newsPosting.aspx?p=149345>

